

Petar Odak
Studij komparativne književnosti i sociologije
Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Fanzinska scena u Hrvatskoj devedesetih

- diplomski rad -

Mentorica: Maša Grdešić
Komentorica: Jasmina Božić

Zagreb, 1. veljače 2013.

1. Uvod

Trebalo bi započeti definicijom: fanzin je amaterska, neprofitna, samizdata publikacija, sačinjena i distribuirana po d.i.y. („do it yourself“ - uradi sam/a) načelima, a koja najčešće pokriva teme koje nisu prisutne, ili ih pokriva na način na koji nisu pokrivena, u mainstream medijima. Pretpostavljam da bi se mogli naći i primjeri fanzina koji se ne bi u potpunosti uklopili u ovu definiciju, ali ona je ovdje samo načelni putokaz - čitav ovaj rad će, između ostalog, poslužiti i dubljem razumijevanju o čemu se to kod fanzina zapravo radi.

Dok sam diplomski rad, odnosno njegovu temu, tek skicirao, radni naslov kojim sam se koristio bio je „Fanzinska scena u Hrvatskoj devedesetih“, najviše zato jer sam mislio da je tek tada zapravo postojalo nešto što je bilo u tolikoj mjeri brojno i živo da bi se moglo nazvati fanzinskom scenom - stoga sam se odlučio usmjeriti upravo na devedesete godine. Tijekom istraživanja, u prvom redu kroz razgovore s ljudima i popunjene upitnike koje su mi slali, shvatio sam da su se fanzini kod nas počeli javljati još krajem sedamdesetih, a da se negdje u drugoj polovici osamdesetih (teško je biti precizan, malo niže objasniti ću i zašto) pojavilo nešto što bi se čak moglo nazvati scenom. Istovremeno, dio moje pažnje, a da će tako biti ovdje mi je bilo jasno od početka, usmjeren je i na fanzine koji su izlazili i početkom dvijetisućitih (doduše, neki od tih fanzina svoje su prve brojeve imali krajem devedesetih). Na kraju sam svejedno odlučio zadržati izvorni naslov rada, zato što će moja pažnja zaista u prvom redu biti usmjerena na fanzine u devedesetima, s povremenim izletima u osamdesete i dvijetisućite. S obzirom na informacije koje su meni dostupne, tada je zaista bio kvantitativni *boom* fanzina (to je izraz koji koristi Marko Strpić u tekstu „Nema više fanzina“, a u kojem daje pregled fanzinarenja na ovim prostorima).

A kakve su to informacije? Veoma šture. Naime, fanzini, kao oblik alternativne kulture, u nas se gotovo da uopće nisu istraživali. Jedino što mi je bilo dostupno Perasovićeve je knjiga *Urbana plemena*, koja sadrži i jedno izrazito kratko poglavlje o fanzinima (kratak pregled postojeće literature dajem u prvom dijelu rada). Zato sam se uglavnom koristio tekstovima i intervjuima s internetskih portala ili blogova koji nude neke korisne informacije, zatim i časopisom *Nomad*, koji je u vrijeme izlaženja (kraj devedesetih/početak dvijetisućitih) imao redovitu rubriku s recenzijama aktualnih fanzina, a u dobroj mjeri i samim fanzinima - kultura fanzinarenja, naime, bila je izrazito autorefleksivna, te su u fanzinima česti bili intervjui s drugim fanzinaši/ca/ma, pa i osvrti na samu fanzinsku subkulturu. Na kraju, od velike su mi korist bili i intervjui koje sam provodio s pripadnicama/ima fanzinske scene, iako je i tu potrebna ograda. Naime, do kontakata nekih ljudi nisam uspio doći, a neki drugi nisu bili zainteresirani za suradnju. Tako da je konačna suma sljedeća: pet usmenih intervjua u prosječnom trajanju od pola sata i deset popunjenih upitnika. Zbog svega ovog, kao i zbog ograničenog korpusa samih fanzina koje sam pročitao, osjećam potrebu napomenuti da bi se svi zaključci koje donosim trebali uzimati s određenim oprezom.

Kao što sam naveo, usmeni intervjui trajali su u prosjeku pola sata (od 20 do 40 minuta), a provedeni su u razdoblju od 15. do 24. 1. 2013.; popunjeni upitnici zaprimljeni su u razdoblju od 27. 12. 2012. do 28. 1. 2013. Intervju je bio polustrukturiran, širio se prema određenim temama ovisno o sugovornici/ku, a slično je bilo i s upitnicima - kako mi je istraživanje otkrivalo neke nove aspekte,

tako su se i odgovarajuća nova pitanja počela pojavljivati u kasnijim intervjuima. Uz to, nakon popunjenih upitnika, slijedila su ponekad i dodatna pitanja putem elektronske pošte. Ovaj dio istraživačkog rada - intervju i upitnici - odobren je od Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za ocjenu etičnosti istraživanja.

Rad je u prvom redu istraživački i deskriptivan, a gotovo nimalo teorijski. Treći dio, koji zapravo čini njegov temelj, donosi pregled sadržaja i tema koje su fanzini devedesetih obuhvaćali. Te teme pokušavam sumirati i ilustrirati reprezentativnim citatima. Četvrti dio daje pogled na načine na koji su fanzini rađeni i objavljeni, te načine na koji je fanzinarenje činilo scenu. Taj je dio baziran na spomenutim intervjuima i upitnicima. Međutim, oba će se dijela u priličnoj mjeri i preklapati - naime, nemoguće je o ova dva aspekta fanzinarenja pisati na način da ih se strogo razgraniči. Upravo je zato treći dio bitno kraći - on zapravo krpa rupe koje nisu mogle biti popunjene samim proučavanjem sadržaja fanzina. Također, oba dijela u nekoj mjeri rade distinkciju između dva trenda koja sam detektirao kao nekakva dva idealna tipa: anarho/punk fanzini iz prve polovice i sredine devedesetih, te osobniji fanzini, koji su, doduše, postojali i prije sredine devedesetih, ali ozbiljniji trend čini mi se tvore u vidu emo ili teenzina na prijelazu tisućljeća. Da je ova podjela u dobroj mjeri i relativna, pokazat ću u samom radu.

Pri samom kraju ovog uvoda, htio bih razjasniti i neke tehničke stvari. Fanzini su amaterski izdane publikacije koje ne moraju udovoljavati konvencijama profesionalnog izdavaštva, a najčešće ni nisu. Stoga se postavlja pitanje njihova citiranja i navođenja u popisu literature. Ja sam se, u mjeri u kojoj sam mogao, služio principima ASA stila citiranja, prilagođenog publikacijama s kojima sam imao posla. Ukoliko tekst nema imena autorice/a, to sam u literaturi tako i navodio; ukoliko nema točne godine izdanja, pokušavao sam procijeniti godinu; ukoliko tekst nema naslova, prvih par riječi u tekstu sam koristio kao naslov; također, fanzini uglavnom nemaju brojeve stranica. U samom citiranju iz fanzina intervenirao sam u mjeri u kojoj mi se činilo dopustivim. Tipfelere jesam, ali pravopisne pogreške najčešće nisam ispravljao - ljudi koji su fanzine izdavali za takve stvari ponekad nisu marili, a ja sam htio izričaj zadržati što autentičnijim (tako da sam, npr., tekstove koji su u potpunosti pisani bez velikih slova, takvima i ostavljao). Istovremeno, svoj sam rad htio učiniti što tečnijim i čitljivijim, pa sam neke intervencije ipak radio - ponavljam, radi se o mojoj osobnoj procjeni. Jedini naslovi na engleskom koje sam prevodio u fusnotama, naslovi su tekstova koji su u samim fanzinima bili objavljeni neprevedeni, te naslovi strane literature. Što se pak citata iz strane literature tiče, u glavni tekst rada sam stavljao vlastiti prijevod, dok je original priložen kao fusnota. Po pitanju anglizama, koji se u radu često javljaju (a najviše u vidu subkulturnih odrednica) - one za koje sam procijenio da su već dovoljno udomaćeni sam ostavljao, druge sam pisao u kurzivu (načelno, ne želeći kurzivom zagušivati tekst, rijetko sam za njim posezao).

I na samom kraju uvoda htio bih dodati još jednu stvar: unatoč ogradama koje sam naveo na početku, ovaj rad svejedno smatram korisnim - mislim da sam uspio sumirati teme i principe funkcioniranja fanzinske subkulture u Hrvatskoj u devedesetima. S obzirom da ozbiljnijih radova na tu temu do sada nije bilo - za početak, nije ni to loše.

2. Kratak pregled postojeće literature

Kao što sam već rekao u uvodu, u Hrvatskoj nije bilo ozbiljnijeg istraživanja fenomena fanzina. Dotiče ih se samo Benjamin Perasović u svojoj knjizi *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj* iz 2001. Nakon što u prvom dijelu knjige daje pregled socioloških teorija i koncepata koje se mogu primijeniti na proučavanje subkulturâ (Čikaška škola; teorija delinkventne subkulture; interakcionizam; koncept „moralne panike“; birminghamska škola; post-subkulturni pristupi), u drugom se bavi subkulturama u Hrvatskoj. Tu daje donekle kronološki pregled: od sedamdesetih, zatim osamdesetih i pojave punka, a onda i darkerske subkulture, preko navijača, heavy metala i hip hopa, do devedesetih i pojave techna. U svemu tome svoje mjesto, od niti osam stranica, nalaze i fanzini. Nakon općenitog uvoda u fenomen fanzina, Perasović daje kratki osvrt na dva primjera fanzinarenja devedesetih u Hrvatskoj: hardcore/punk fanzini koji sredinom devedesetih čine „najveći val fanzinskog stvaralaštva“ (363), te navijački fanzini, koji u nekoj mjeri sudjeluju i u nacionalnoj homogenizaciji. Perasovićevim riječima:

Osnovna razlika između punkerskih/hc i srodnih fanzina, u odnosu na navijačke novine, u Hrvatskoj sredine devedesetih, nije samo u odnosu prema profitu (jer tu se okliznu i glazbeni akteri) ili u izgledu, nego prije svega u odbacivanju/prihvatanju kolektivnog (nacionalnog) identiteta, koji se u slučaju navijača može poklopiti s ritualima dominantne kulture, iako i tu postoje odmaci (368).

To je više-manje to što se *Urbanih plemena*, a time i hrvatskog bavljenja fenomenom fanzina tiče.

Kad su u pitanju strana, odnosno izdanja na engleskom, situacija je tek nešto povoljnija. „Tek nešto“ pogotovo s obzirom na temu i koncept mog rada, a to je pokušaj sumiranja fanzinaške kulture u Hrvatskoj devedesetih - strana literatura tu je slabo iskoristiva. Svejedno, neke knjige i tekstove nužno je ovdje spomenuti.

Najvažnija knjiga nesumnjivo je *Notes from Underground: Zines and the Politics of Alternative Culture*¹ Stephena Duncombea, prvi put tiskana 1997. godine. Organizirajući tekst oko ključnih aspekata/tema - identiteta, zajednice, aktivizma, potrošnje - Duncombe, osim što daje informativan i kritički pregled svijeta fanzinâ, svo vrijeme pokušava odrediti i političke domete fanzinarenja kao oblika alternativne kulture koji je pred stalnim izborom između marginalnog radikalizma ili obuhvatnijeg, ali politički nedosljednijeg i kompromisnijeg populizma (izbor ovdje podrazumijeva samo potencijal dvaju opcija - naime, nije pretjerano sigurno da će fanzin, ako se na to i odluči, zaista uspjeti prodrijeti u mainstream). U konačnici, njegov je zaključak da je prostor koji fanzini otvaraju prostor utopije: „U sjeni dominantne kulture, fanzini i podzemna kultura označavaju *zonu slobode*; zonu unutar koje je moguće zamišljati i eksperimentirati s novim, idealističkim načinima razmišljanja, komunikacije i bivanja“² (204-5).

O fanzinima postoje i pojedinačni tekstovi koji se fokusiraju na neki od aspekata fanzina ili fanzinarenja. Među zanimljivijima rad je Teal Triggs, „Scissors and Glue: Punk Fanzines and the

---

¹ *Zabilješke iz podzemlja: fanzini i politika alternativne kulture*

² „In the shadows of the dominant culture, zines and underground culture mark out a *free space*; a space within which to imagine and experiment with new and idealistic ways of thinking, communicating, and being.“

Creation of a DIY Aesthetic³ (2006), u kojem se autorica bavi vizualnim stilom punk fanzina kao direktnim rezultatom d.i.y. načela izrade.

Od ostalih, mogu primjerice spomenuti tekst „Free, Trade: Distribution Economies in Feminist Zine Networks“⁴ (2009) Red Chidgey, koja, razmatrajući oblike razmjene unutar fanzinske scene, predlaže načine na koji bi feministički fanzini, a po uzoru na pokret za oslobođenje žena, te neke druge feminističke mreže, umjesto u potpunosti volonterskog, počeli funkcionirati na održivi način, time sprečavajući prerano gašenje fanzina.

Zatim, tu je i tekst „Zines, Half-Lives, and Afterlives: On the Temporalities of Social and Political Change“⁵ (2011) u kojem Janice Radway propituje politički potencijal fanzinâ, između ostalog naglašavajući i specifičnost estetike fanzina, koja se opire komodifikaciji. Uz to, Radway, slijedeći feminističku teoriju, te usmjeravajući pozornost na djevojačke fanzine, u njima, zajedno s drugim autoricama na koje se poziva, prepoznaje neku vrstu autobiografskog diskursa koji, dinamičnošću same prakse fanzinarenja i brisanjem žanrovskih granica tipičnim za fanzine, izražava nestabilnost identiteta i kompleksnost subjekta, ali i generira određenu intersubjektivnost, odnosno zajednicu.

Može se spomenuti i rad Anne Poletti, „Where the Popular Meets the Mundane: The Use of Lists in Personal Zines“⁶ (2008), u kojem autorica različite tipove top-listi koje se mogu pronaći u fanzinima razmatra s obzirom na mogućnost da ih se shvati kao tip autobiografskog diskursa.

Primjera koji se iz određene perspektive bave nekim aspektom fanzinarenja ima i više, ali mislim da su navedeni dovoljni da ilustriraju o kakvim je tipovima tekstova riječ. Sad bih prešao na glavni dio ovog rada, uz tek povremeno pozivanje na ponešto od ove navedene literature.

---

³ „Škare i ljepilo: punk fanzini i stvaranje d.i.y. estetike“

⁴ „Slobodna trgovina: ekonomije raspodjele u feminističkim fanzinskim mrežama“

⁵ „Fanzini, poluživoti i životi poslije smrti: o temporalnosti društvene i političke promjene“

⁶ „Gdje popularno susreće svjetovno: upotreba listi u osobnim fanzinima“

3. O čemu se u fanzinima radilo

Fanzine bi se moglo smatrati dalekim nasljednicima duge tradicije alternativnog tiska, bilo politički, bilo literarno usmjerenog. Međutim, kao distinktivan medij, piše Duncombe (2008), javljaju se 1930-ih u SAD-u, kao proizvodi *fanova* znanstvene fantastike, s ciljem objavljivanja priča, kritika, te međusobne komunikacije. Prvi takav fanzin bio je *The Comet* Raymonda Palmera iz svibnja 1930., dok je sam termin prvi upotrijebio Louis Russell Chauvenet 1940. u svom fanzinu *Detours* (Langhord, Nicholls i Roberts 2012). Kasnije se javljaju i horor, rock i strip fanzini, a od 70-ih i punk fanzini, koji su poslužili i kao model prvim fanzinima na području Jugoslavije.

Počeci fanzina u Hrvatskoj

Fanzini su se na području bivše Jugoslavije, kako izvještava Strpić (2010), sramežljivo pojavili već krajem sedamdesetih, prateći novi val i punk kulturu, ali to je zbog političke situacije, u kojoj samostalno umnožavanje tekstova nije bilo prihvatljivo, i tehničkih uvjeta (vrijeme je to prije raširenosti fotokopirnih strojeva) bilo kratkog života i dometa. Svog se iskustva, u intervjuu za fanzin *In medias res*, prisjeća i Aleksandar Zograf, jedan od „prvih autora fanzina u negdašnjoj Jugoslaviji“:

Moj prvi fanzin zvao se *Kreten*, i kreiran je 1979. godine, a umnožio sam ga tek početkom naredne godine, jer je u to vreme bilo vrlo teško obezbediti da se materijal umnoži. Središnji deo (tekstovi, uglavnom) je moja mama (u to vreme zapošljena kao daktilograf) otipkala na matrici za šapilograf, i to je njen prilog razvoju ovdašnjeg undergrounda... Korice su bile fotokopirane, ali tada je kvalitet fotokopija bio strašno loš. Tek neku godinu kasnije su fotokopir servisi počeli da dobavljaju mašine koje su slične današnjima...

Što se tiče političke situacije:

Znam da je Rade Milinković, koji je živio u Rumi - malom gradiću u Sremu - doživio da je policija upala u njegov stan i počela da lista fanzine koje je on stvarao... Njima to ništa nije bilo jasno, pa su otišli i nisu se više pojavljivali (Zograf 1999:16).

Ozbiljnije se fanzini javljaju na prijelazu iz osamdesetih u devedesete godine, kad se mijenja politički sustav, a tehnologija olakšava proizvodnju samizdata (Strpić 2010). Kao što sam u uvodu rada napomenuo, do točnih informacija danas nije lako doći, ali npr. požeški *Postmortem* donosi intervju s fanzinašem (i muzičarem) Borisom Milakovićem Kuktzem, koji kaže da je svoj prvi fanzin, *Crni humor*, počeo raditi 1984/5. (Kukat 1993). Dalje, Goran Polak (2011) na blogu *Stražarni lopov* izvještava o, i nudi skenove zagrebačkog punk fanzina *Utopija*, čiji je prvi broj izišao 1986. godine. U tekstu o karlovačkim fanzinima, web stranica *This is Karlovac, not LA* (2006) daje pregled: fanzin *Corpus Delicti*, koji je prvi put tiskan također 1986. godine, bio je prvi karlovački fanzin, zatim i *Black Side*, *DDC (Disorder Destruction Chaos)*, *DOF* itd. prema kraju devedesetih. Nabrojani fanzini su hardcore/punk provenijencije, a koja je bila dominantna i kroz devedesete, sve negdje do pred kraj, kad se nešto intenzivnije počeo javljati i jedan drugi trend, o čemu će biti govora kasnije.

Devedesetih, međutim, dolazi rat i javlja se kratak period kad „se činilo da je sve prestalo postojati, a za scenu koja je stvarala fanzine, sretala se na festivalima i koncertima, prestala su sva događanja koja su je okupljala. No, sve to je bilo tek zatišje pred buru“ (Strpić 2010). Za razliku od nekih mojih

sugovornika, koji su bili aktivni na fanzinskoj sceni još osamdesetih, i koji tvrde da je *boom* fanzina bio upravo u osamdesetima⁷, Strpić ga detektira u devedesetim godinama, a kao razloge navodi upravo ovu rupu koju je uzrokovao rat i pojavu nove generacije fanzinaš/ic/a. Da navedem još jedno mišljenje - na pitanje zašto je fanzinski *boom* u Hrvatskoj bio upravo u devedesetima, Goran Pavlič (fanzin *Dummy*) odgovara:

Zbog podobnih materijalnih uvjeta: dostupnost kopirnih aparata koji su uvelike olakšali umnožavanje, kao i komunikacijska mreža koju je razvila underground scena u opoziciji prema unificiranom mainstreamu koji je bio okupiran širenjem nacionalne svijesti. Utjecaj *Arkzina*, pa potom njegova pop-kulturnog čeda *Nomada*, te u manjem dijelu *Heroine Nove* odigrali su najveću ulogu u širenju informacija o tom tipu izdavaštva i dinamici koja stoji iza toga.

U svakom slučaju, ja se, s obzirom na dostupne mi informacije, priklanjam Strpićevoj tvrdnji, dakle, da se negdje kroz devedesete godine u Hrvatskoj javlja *boom* fanzinarenja. On, u citiranom tekstu, piše da je, u pokušaju da prebroji sve fanzine koji su tada izlazili, došao do broja 180, iako ih je vrlo vjerojatno bilo i više. U svakom slučaju, 1992. i 1993. javljaju se bitni fanzini *Warhead*, *Fecal Forces*, *In medias res*, *United Blood* i drugi, a svi vezani uz d.i.y., anarho, hc/punk scenu (Strpić 2010).

Hardcore/punk/anarho fanzini u devedesetima

Kroz devedesete su upravo fanzini s ovom tematikom bili najrašireniji. Ti su fanzini usko vezani uz hc/punk subkulturu, pa su i na svojim stranicama pokrivali upravo te muzičke žanrove, a njihova je politička i etička pozicija dobro izražena u tekstu „Koliko smo underground?": „Biti kontra, suprotstaviti se lošim stvarima, biti angažiran, a sve to (i puno više) ostvarivati stvarajući paralelnu kontra kulturu koja ne treba službene strukture da bi opstala, i koja ne mora tražiti dozvolu za postojanje“ (Strpić 1996a). Dakle, ta se subkultura identificira kao kontrakultura, kao ona što se rađa i ustraje mimo dominantnih institucija. Riječima Nevena Križetića (fanzin *Appendix*): „Cijelo to društvo u to vrijeme, cijela ta scena, cijela ta subkultura je bila okrenuta protiv društva, na jedan buntovnički način koji danas može izgledat smiješno, ali zapravo nije.“ Na takvim principima postoje i fanzini: oni su samizdati, nemaju barkoda, velikog izdavača koji stoji iza njih, ne moraju udovoljavati konvencijama profesionalnog novinarstva, nema cenzure itd. - što im sve daje specifičnu slobodu. Uz to, fanzini, kao i ostala izdanja subkulturne scene (pamfleti, ploče, kazete, CD-ovi, majice, bedževi, prišivci) proizvode se i distribuiraju zbog užitka i političkog angažmana, neprofitni su. Već citirani Strpićev tekst malo kasnije nastavlja: „Visoke cijene izdanja, prepotentne reklame, profesionalizam, sve su to odlike biznismena a ne punkera. (...) Punk/hc je alternativa, a ne produkt namijenjen prodaji“ (Strpić 1996a). O principima fanzinarenja bit će nešto više riječi u idućem dijelu rada, ali već ovdje je bilo potrebno navesti njihova temeljna načela, jer se ona učestalo provlače i kroz sadržaje fanzina, bilo direktno, bilo posrednije, npr. kroz tekstove o antikapitalizmu i anarhizmu.

Takvih je tekstova bio širok raspon, od onih politički slabije artikuliranih, koji su otpor izražavali uglavnom varirajući klišeje, kao što je npr. tekst „Poruka čovjeku“ iz fanzina *Peace for all* („Tko će te osloboditi ako ti ne, državu bi trebalo ubiti za tvoju dobrobit, koliko će još proći da kažeš stanite,

---

⁷ Duško Buić, autor fanzina *Black Side*, navodi npr. da su i u osamdesetima i u devedesetima u Karlovcu izlazila četiri fanzina. I drugi sugovornik koji *boom* smješta u osamdesete, Denis Mikšić, pripada karlovačkoj sceni, pa je razlog možda u tome što je u Karlovcu scena zaista bila kontinuirano živa još od osamdesetih.

jednostavno ne“ (Preca 1997)), do *obrazovanijih* i artikuliranih tekstova „This Is Class War“⁸ iz nultog broja *Ksenofobije*, a koji je zapravo preuzet (i nepreveden) od kolektiva Edinburgh Class War, ili, npr., većine političkih tekstova u Strpićevom *In medias res*. Ovo je bilo sasvim logično, s obzirom na to da su ljudi u fanzinarenje ulazili ponekad jako rano, i s 13-14 godina (kako mi je za sebe kazao Oliver Sertić (fanzin *Postmortem*) u intervjuu), dok su neki drugi dio scene bili godinama, imajući time dovoljno vremena i prilika za učenje. Sertićevim riječima:

Kad sam otkrio tu fanzinsku scenu, tu sam zapravo otkrio politiku i političke bendove, i znam da sam te starije punkere uvijek maltretirao da mi rastumače tekstove, kao šta sad ovi protiv McDonaldsa pjevaju, nemam ja pojma, pa onda skužiš, uvedu te u hrpu nekih stvari.

Osim toga, jedna od temeljnih značajki fanzinarenja bio je apsolutni amaterizam, barem prihvaćanje apsolutnog amaterizma. U svakom slučaju, da je kvaliteta i artikuliranost varirala, bilo je jasno i samoju subkulturnoj i fanzinskoj zajednici, pa će tako npr. o spomenutom fanzinu *Peace for all* u recenziji u drugom broju *Zinfana* biti rečeno: „ima dosta isfurane anarho spike tipa: SYSTEM SUCKS BUT YOU HELP CREATE IT... no svatko ima pravo iznijeti svoje mišljenje“ (Kosa 1997). Također, vjerojatno se upravo iz tih razloga fanzin *Comunitas Zagrebačkog anarhističkog pokreta* na nekim flajerima odlučio promovirati sloganom „ozbiljno o anarhizmu“. Kolali su, vezano uz fanzinsku i subkulturnu scenu, tada i pamfleti, npr. „Sve što ste oduvijek željeli znati o anarhizmu ali ste se bojali pitati“ koji funkcionira kao kratak uvod u anarhističku teoriju i praksu, a uz tekst je priložena i lista djela za dalje čitanje, na kojoj se navode knjige Bakunjina, Kropotkina, Guerina i sličnih autora.

Ali i mimo strogo političkih tekstova, ili tekstova koji su razjašnjavali načela d.i.y.-a, tema anti/kaptalizma prelamala se, i to je zapravo bio najčešći način bavljenja tom problematikom, i kroz tekstove koji su bili manje apstraktni i teorijski: kroz npr. antikorporativne tekstove (McDonalds je tu bio ultimativna meta) ili polemike oko velikih izdavača. Što se prvog tiče, za ilustraciju je pogodan nenaslovljen i nepotpisan tekst iz prvog broja fanzina *F4ktur4*:

Čekao sam u redu da kupim voćni sok, kada sam vidio tu crust-punk djevojku. Bila je odjevena u specifičnu crnu odjeću, traperice i košulju s mnogo političkih punk prišivaka (ANTI-NAZI, BORN AGAINST, NAUSEA, PROFANE EXISTANCE, i slično tome...). To je bilo stvarno o.k. i ja sam krenuo da je upoznam, no zaustavio sam se kada sam vidio šta je kupila! Nisam mogao vjerovati očima! COKE, SNICKERS, SLIM JIMS, BEEF JERKY i paket BIC RAZORSA. Da li je ona promašila poantu svega šta je na njoj. Zadnji put kada sam proučavao D.I.Y. scenu bila je anti-korporacijska društvena djelatnost, pokret protiv ugnjetavanja koji se zalaže za jednakost (Fr4ktur4 1998).

Tekst se u sličnom tonu nastavlja, a meni je ovdje, uz samu artikulaciju antikorporativnog stava, interesantan i iz drugog razloga. Spominjanje marki koje u Hrvatskoj tada a ni danas nisu prisutne, ili barem nisu popularne (*Beef Jerky*), ali i mjestimično doslovce preuzeti izrazi, upućuju da se radi o prijevodu s engleskog. Ovo nije jedini primjer, a ima i primjera gdje tekstovi nisu prevedeni, već su ostavljeni u originalnom, engleskom jeziku, tako da je utjecaj stranih (britanskih i američkih) fanzina već ovdje uočljiv. Ovo će biti zanimljivo kasnije, kad bude riječi o manjku političnosti koja bi se više ticala lokalnih, specifičnih tema.

Pitanje komercijalizacije, konkretnije, pitanje potpisivanja za velike izdavačke kuće, najčešće se potezalo u intervjuima s bendovima. Tako u drugom broju *Lifelinea*, Boris iz slovenskog benda Request Denied odgovara na pitanje što misli o grupi Shelter, koja je prešla na veliku izdavačku kuću:

---

⁸ „Ovo je klasni rat“

Shelter je htio svoju spiritualnu poruku prenijeti na široke mase. Najlakši način je bio da potpišu za major label. Siguran sam da su bili u dilemi prije rizika, ali svejedno su to učinili. Kao što sam i prije rekao, spiritualni bendovi su tu da daju ljudima nešto pozitivno, spiritualnu alternativu materijalnom životu, i praktično rješenje. Druge vrste bendova (kao prije spomenuti Green Day) potpisali su za major label za novac i slavu ili zbog drugih materijalnih motiva. Bez sumnje u to. Nisam protiv toga da bend izda album na major labelu ako zna što radi i zašto. Sve se svodi na tvoju svijest kod djelovanja (Boris 1997:9).

Naravno, nemaju svi pripadnici subkulture dilemu oko ovog pitanja, što se može vidjeti i iz već citiranog teksta „Koliko smo underground?“, u kojem se odbacivanje velikih izdavačkih kuća podrazumijeva, to je nešto o čemu nema polemike; stoga se autor usmjerava na one dijelove subkulture koji počinju preuzimati njihova načela: „Smeta me profitiranje. Po čemu se razlikujemo od velikih diskografskih kuća, ako naše male izdavačke kuće nastoje stvoriti profit preprodavanjem ili korištenjem zakona ponude i potražnje?“ (Strpić 1996).

Uz anarhističke i antikapitalističke teme vezivale su se, i također česte bile, teme antifašizma, prava životinja, *straight edgea*, feminizma, ekologije.⁹ One su, skupa s odgovarajućom muzikom, a radilo se uglavnom o punku i hardcoreu, dominirale fanzinima prve polovice i sredine devedesetih u tolikoj mjeri da se *Daydream*, fanzin koji se bavio nešto drugačijom, uglavnom indie i alternativnom, muzikom i koji je u nekoj mjeri anticipirao osobnije, emo fanzine s kraja devedesetih, na svojim stranicama sarkastično „reklamirao“ kao fanzin u kojem ne možete čitati o „STRAIGHT EDGE, VEGETARIANIZAM, MAJOR LABELS - da ili ne + why stakla + apatridi¹⁰“ (Habijanec 1996).

O pravima životinja pisani su tekstovi (*Klaustrofobia* donosi, ponovno nepreveden, tekst „As long as we eat meat, they have to suffer“¹¹), ali čini mi se da se ta problematika još više protezala kroz intervju, gdje je veganstvo bilo vezivano uz *straight edge* pokret, koji je sam dio punk subkulture. U već spomenutom intervjuu s Borisom iz Request Denied, bit će govora i o Animal Liberation Frontu, a autor intervjuja citira i objašnjenje pjesme „BornFedSlaughtered“, koje je uzeo „iz objašnjenja tekstova“¹²:

Ova pjesma ide ljudima koji tvrde da vole životinje, hrane ih, češljaju im dlaku... Ali u životu tih ljudi ima mjesta samo za njihove životinje. Sve ostale su samo rođene, hranjene i zaklane. Kako onda mogu reći da vole životinje? Oni samo vole okus mrtvih tijela na svojim jezicima i životinjsku mekanu dlaku ispod prstiju. (Boris 1997:7)

Još jedan način na koji su prava životinja bila prisutna u fanzinima, na nešto indirektniji način, bili su i vege recepti, objavljivani npr. u *Sparku* (prvi i drugi broj), ali i u nekim drugim fanzinima. Već dosta kasnije (2005.), valja spomenuti, jedan broj fanzina *Who Cares* daje presjek kroz pitanja prava životinja, s tekstovima o povezanosti fašizma, rasizma i specizma, prosvjedu protiv krzna, zoološkim vrtovima i cirkusima, testiranju na životinjama i Animal Liberation Frontu.

---

⁹ Zgodno je spomenuti da su slične teme vladale i u anarho/punk fanzinima u osamdesetima, o čemu svjedoči Denis Mikšić, koji je u to vrijeme izdavao fanzin *Corpus Delicti*: „Hardcore/punk fanzini su se gotovo svi doticali, osim glazbe, i tema kao što su anarhija i anarhizam, skvotiranje, veganizam/vegetarijanstvo, legalizacija lakih droga, anti-vivisekcija, tako da se osim o glazbi moglo saznati i o trendovima o kojima se u Jugoslaviji malo pričalo i znalo. Brzo smo otkrili kako su Sex Pistols proizvod glazbene industrije i da osim frizura i odjeće i nemaju puno veze niti s punkom niti s anarhizmom.“

¹⁰ Why stakla i Apatridi hrvatski su hardcore bendovi iz devedesetih.

¹¹ „Dok god mi jedemo meso, one su osuđene na patnju“

¹² Ovakav postupak, u kojem se kao pitanje i odgovor u intervju ubacuje tekst koji je prepisan s drugog mjesta (pretpostavljam s knjižice priložene kazeti), dobar je primjer nonšalantnosti kakvu su si fanzini mogli dozvoliti.

Prava životinja, odnosno veganstvo, kako sam već rekao, blisko je bilo vezivano uz *straight edge* pokret. *Straight edge* ogranak je punk subkulture, a podrazumijeva odricanje od alkohola, droge, jedenja životinja, a ponekad i seksa, ili barem promiskuitetnosti, tako da je često izazivao polemike u fanzinima. Uz to, unutar *straight edge* pokreta postojao je i, doduše marginalan, ogranak koji se nazivao *hardline*, i koji je išao puno dalje od pitomosti *straight edgea*, protiveći se homoseksualnosti i pobačaju, pa će o tzv. *hardlinerima* u intervjuu za *Lifeline*, Mathias Müller iz benda Request, reći:

Ti ljudi samo hoće biti nešto posebno, bez ikakvog političkog koncepta. Njihove teme su ograničene na veganizam, život bez droga, ali ne govore o drugim ideološkim i strateškim stvarima. Pozivaju se na zakone Prirode, i sve što se protivi tim zakonima mora biti uništeno. Ali kako mogu reći npr. da je homoseksualnost neprirodna... (Müller 1997:35)

Prema pripadnicama/ima *straight edge* (ili *sXe*, kako glasi kratica) pokreta koje nisu spadale u *hardline*, od strane ostatka punk subkulture nije bilo toliko netrpeljivosti, ali je ona u nekoj mjeri ipak bila prisutna.¹³ Pa tako jedna od njih, Martina, u petom broju *Hikorija* piše o svom iskustvu nakon prelaska na *straight edge*:

Ono što je uslijedilo bila je izrazito čudna reakcija većine mojih prijatelja. Izuzevši nekoliko njih koji su od samog početka uvažavali moje stavove, od svih ostalih čula sam samo glupe komentare iz kojih je bilo jasno da me nitko ne uzima za ozbiljno. Kad nekome objasniš s kojim razlogom i s kojim ciljem *straight edge*, i ista te osoba za dva tjedna dočeka s pitanjem: „Kaj, još uvijek ne piješ?“, osjećaš se prilično jadno (Matezović 1997: 4).

Naime, pitanje identiteta izuzetno je bitno u ovoj, kao i, uostalom, subkulturama općenito, i to je jasno vidljivo i u samim fanzinima. Zato će se *straight edge* negdje odbacivati i zbog pomodarstva i komercijalizacije, a radit će se razlika i između pravih punkera i tzv. *kaosera*. Toni Zaro u fanzinu *baby needs a new pair of shoes* piše:

ja, recimo, izgledam kao „klasični“ panker (irokez, čizme, zavrnutе nogavice... ma znaš već) i primjećujem da u zadnje vrijeme sve više se za takve ljude koristi naziv kaoseri. ma odakle ti to? stav prema takvim ljudima je, kao, ma ok su, ali oni su ipak malo gluplji od nas koji razumijemo što je to anarhija, ne čitaju fanzine, ne prate „scenu“, dakle oni se samo kurče, a i muzika koju oni slušaju, to je sve prijevara, na njima zarađuju lovu i sl. (Zaro 1998).

Tko je pozer, a tko nije, tko kuži stvari, a tko je *kaoser*, tko je tu zbog politike, a tko zbog mode, a zatim i koji se bend prodao, a koji nije, sve su to stvari koje su bile iznimno bitne za punk subkulturu, pa su se, logično, prelijevale i u fanzine.

Još jedna od tema koja je u fanzinima bila relativno česta je i ekologija, s tim da nije bila ograničena samo na anarho/punk fanzine, već je o ekološkim temama, npr., pisao i Aleksandar Hadži-Veljković u svom *Sparku* - u drugom broju izlazi tekst „Spasimo Kamačnik“, koji donosi informacije o opasnosti u koju je dovedena ta rječica zbog izgradnje autoceste Zagreb-Rijeka, čija bi jedna dionica betonskim vijaduktom presijecala kanjon Kamačnik, te poziva na akciju (Hadži-Veljković: 1995a).

Sljedeća bitna tema ticala se feminizma. Sunčana Bartaković, koja je u dvijetisućitima, u sklopu kolektiva Anfema, sudjelovala u izdavanju anarhofeminističkog fanzina *Femzine*, na pitanje o sličnim fanzinima u devedesetima, odgovara: „Prije *Femzinea*, koliko znam, nije bilo fanzina toliko tematski

---

¹³ Treba napomenuti da se nije moralo biti pro- ili anti- *straight edge* da bi se raspravljalo o alkoholu i drogi koji zatupljaju i politički pasiviziraju ili, donekle uz ovu temu vezano, o „nasilnom“ plesanju na koncertima - ove su se teme i na druge načine u priličnoj mjeri provlačile kroz fanzine.

vezanih uz feminizam, tj. anarhofeminizam. Postojao je *You And Me*, koji je propitivao teme vezane uz anarhizam i seksualnost." Međutim, iako specijaliziranih fanzina nije bilo, kao što ni *riot grrrl* pokret u Hrvatskoj nije bio pretjerano raširen, tekstovi o feminizmu su se u fanzinima često pojavljivali. Bilo iz pera djevojaka (kao što je tekst "Riot Grrrls" Zrinke Šimić u *F4kturi* ili tekstovi "Pobačaj pred carskim rezom" i "Crna majka Eva", preuzeti iz knjige *Konji, žene, ratovi* Lydije Sklevicky, a objavljeni u petom broju *Hikorija*) ili momaka (npr. Strpićev tekst "Bem ti sexizam!!!" iz *In medias res* 18). Tema feminizma se, u raznim oblicima, provlačila i kroz intervju.

Međutim, u ovom kontekstu posebno valja spomenuti drugi broj fazina *Spleen* Sanje Tropp koji, uz neke intervju i tekstove o punku i anarhizmu, donosi i pregršt ženskih/feminističkih tema: Sanjini tekstovi o pobačaju, silovanju ("I naši prijatelji nas siluju, zar ne?"), menstruaciji, kozmetičkoj industriji, a uz to i tekst "Jel' kontam ja kako je to biti žena?" Marka Strpića. Posebno mi se ilustrativan čini ovaj dio odgovora koji Sanja Tropp upućuje Teu (inače izdavaču maloprije spomenutog *You And Me*), odnosno njegovom tekstu "Pro-responsibility", koji je također objavljen u tom broju *Spleena*:

Iako se tema abortusa toliko provlači kroz fanzine da je od nje svima već blago muka, puno toga se o samom abortusu ne zna i nivo educiranosti kod mladih ljudi (a i onih malo starijih) danas je kritično nizak i zato mi se čini da ovaj tekst ima jednu vrlo snažnu obrazovnu crtu, osim što izražava Teovo mišljenje o samoj problematici! No, ipak ima i jedna stvar koja me u ovom tekstu zasmetala i nekih činjenica koje bi dodala, pa... krenimo redom: Teo opisuje feministički pokret kao izrazito šovinistički pokret sa misli vodiljom da bi žene trebale biti/jesu iznad muškaraca, a ja to smatram prvom, osnovnom, tipičnom i vrhunskom zabludom i iznad svega ogromnom PREDRASUDOM prema feministkinjama/feministima i ženskom pokretu (Tropp 1999: 9).

Valja spomenuti da se ono što bismo danas nazvali *queer* tematikom, odnosno tekstovi o LGBT pravima i aktivizmu, u fanzinima tog vremena pojavljivalo osjetno manje od, npr., feminističkih tema.

Još jedna tema učestala u punk fanzinima tog vremena bio je i fašizam, odnosno ozbiljno rastući nacionalizam u Hrvatskoj devedesetih. Evo npr. početka teksta „Šta je s tim mozgovima?“ iz drugog *Zinfana*:

Dakle ovako: kao što već vjerojatno znate, rasizam u Hrvata zadnjih mjeseci raste brzinom svjetlosti. Povod njegovog naglog porasta može se jedino nagađati ili pustiti mašti na volju, jer je u proteklom vremenu dolazilo do nekih situacija za koje također svi znate a iz kojih je većina ljudi izlazila sa frakturama raznih dijelova tijela, te stoga postoji niz razloga koji su se „dojmili“ klinaca željnih dokazivanja, te su odlučili obrijati svoje „male nedorasle glavice“ (Annamaria 1997).

Porast broja rasističkih skinheada, pripadnice/ke punk subkulture se posebno ticao jer su s njima, na nekoj široj subkulturnoj sceni, dolazili u kontakt. U fanzinu *Appendix*, Neven Križetić opisuje svoj ulazak u punk subkulturu i prve susrete sa skinheadima na Tomislavovom trgu u Zagrebu:

Upavši (ufuravši se) u to društvo spoznao sam da tu ima i tipova sličnih pankerima ali ih nazivaju skinheads-ima. Iako mi do tada nisu izgledali baš drugačiji (pili su, derali se, zajebavali se...) ubrzo sam uvidio da su skinski ipak nešto drugo. Uglavnom da previše ne odugovlačim jedno osam mjeseci izlazio sam (sad već s tzv. društvom) na Tomislavac - sve dok nas skinski malo pomalo nisu počeli mlatiti (Križetić 1997).

Osim kroz tekstove, porast nacionalizma problematizirao se, ponovno, i kroz intervju, pa će npr. Marko iz benda Bijes Zdravog Razuma, na pitanje o porastu nacizma u Zagrebu, za fanzin *Ksenofobija*

zaključiti: „Isto mi nije jasno kako još ima punkera koji se druže s tim ljudima? Ne možeš sjediti na dvije stolice“ (Marko 1997).

Ono što se, međutim, meni čini posebno zanimljivim, izostanak je nekog konkretnijeg bavljenja aktualnim, lokalnim političkim momentom. Naime, o svim ovim gore nabrojenim i oprimjerenim temama jednako se tako moglo pisati, a i, pretpostavljam, pisalo se, i u stranim fanzinima tog i ranijih vremena. Ali rat, progon ljudi po nacionalnoj osnovi, autokratska vlast, cenzura medija - te se teme, iako prisutne, u fanzinima javljaju daleko rjeđe od ovih drugih, u nekoj mjeri ipak politički apstraktnijih tema. Dakako, sve one (anarhizam/antikapitalizam, feminizam, prava životinja, antinacionalizam) su stalno suvremene i bitne, a sasvim su sigurno u nekoj mjeri i korespondirale s aktualnim društveno-političkim momentom, odnosno bile reakcija na retradicionalizaciju i porast ksenofobije u poratnom hrvatskom društvu. Ali, ovdje pišem „u nekoj“, a ne „u velikoj mjeri“ baš zato što su te teme, kako sam već ranije naveo citirajući jednog od fanzinaša iz osamdesetih, bile prisutne i u fanzinima objavljivanim za Jugoslavije. I zato je moguće da se u navedenom citatu iz *Zinfana* kaže da se o naglom porastu rasizma u Hrvatskoj može „jedino nagađati ili pustiti mašti na volju“ - kao da se veza između porasta rasizma i aktualnog političkog momenta uopće ne uočava. Na pitanje slaže li se s mojom procjenom u vezi ovog, Oliver Sertić u intervjuu odgovara:

Pa ja mislim da je to moguće. S jedne strane, to treba pridodati godinama ljudi koji su radili te fanzine. Naravno da se ti ne baviš aktualnom politikom kad imaš, ono, 16-17 godina, odnosno da ti je ustvari to apstraktno, a konkretno ti je to da li je netko vegan ili vegetarijanac i da li podržava abortus ili ne. S druge strane, naravno, mi svi kopiramo jedni od drugih pa vidiš da to netko postavlja, pa onda ta pitanja postavljaš i ti. (...) A onda s treće strane, to, ja mislim, je neka legitimacija scene na kojoj se ti nalaziš i ustvari homogeniziranje scene između ostalog, jer naravno, što ti imaš više ljudi koji su tvoji istomišljenici, ti se osjećaš bolje.

Meni se čini da je upravo ovaj treći razlog ključan. Naime, teme veganstva i feminizma nisu bile toliko česte zato što su bile specifične za Hrvatsku u devedesetima, već upravo zato što nisu - odnosno one su bile dio identitetskog pitanja, one su scenu i njene pripadnice/ke legitimirale kao dio subkulture koja je transnacionalna, te ustrajna i od desetljeća koja su prethodila devedesetima. Te su ih teme povezivale s njihovim pankerskim drugovima u cijelom svijetu, a prije svega, jer tako je išao smjer utjecaja, s Velikom Britanijom i SAD-om. Ne želim ovim omalovažiti politički moment koji je sasvim sigurno bio prisutan, i koji je sasvim sigurno generirao neke političke pomake i bio geneza nekih kasnijih političkih akcija, kolektiva, udruga - već samo podcrtati mjeru kojoj je on nedovojiv od pitanja identiteta, koje je ključno za svaku subkulturu.

Međutim, ovdje ipak valja spomenuti da, kao što sam uostalom već i napomenuo, ima i primjera doticanja aktualnih tema. Među njima, najčešće rat i to najčešće u intervjuima (pa tako npr. Irena Nedeljković (1999) u svojim *Potomcima* srpski bend Six Pack pita o doživljaju rata), ali ima i konkretnijih tekstova (Vedran Močibob (1995a) u *maybe not smart, but from the heart* npr. piše o aktualnim izborima i autokratskoj Tuđmanovoj vlasti). Ostalo se uglavnom svodi na osobna iskustva, kao što su npr. ona već navedena, sa skinheadima, a koja su, naravno, i sama politički izrazito sugestivna. Pa tako recimo sljedeći citat o osobnom iskustvu jako dobro sažima i ilustrira i temu porasta nacionalizma, kao i policijsko maltretiranje punkera, koje je u fanzinima također česta tema¹⁴, a sve obojano aktualnom atmosferom u zemlji:

---

¹⁴ Naravno, puno je gorih primjera policijskog maltretiranja od navedenog. Jedan od najgorih je zasigurno čuveni napad specijalne policije na punkere u Samoboru 1995., o čemu u fanzinu piše i Močibob (1995b)

Jedno večer smo se spustili s balotaškog (mjesto za pijanke) do Peristila, onako, samo smo se došetali, nismo bili bučni i pandur je uhvatio nekoliko ljudi zapisivati... To bi bila standardna spika da tada nisu prošli skinheadi koji su se derali, a njih nije ništa pitao, već se grlio s njima!? Pitam se zašto se s nama nije grlio? (Strpić 1997)

Ono što treba napomenuti je da fanzini nisu bili unisono aktivistički nastrojani. Disonantni glasovi nisu dolazili samo iz smjera izvan dominantne anarho/punk scene (npr. u fanzinu *Spark*, u tekstu o bendu Seaweed usputno se napominje da „su u međuvremenu potpisali za veliku kompaniju (I don't give shit about it)“ (Hadži-Veljković 1995b)), već i iz samih punk fanzina. *Zinfan* će, npr., u već citiranom broju (drugom), imati i tekstove o važnosti aktivizma, kao i one koji se aktivizmu cinično izrugivaju. I prava životinja i feminizam će u nekoj mjeri nailaziti na neprihvatanje. Međutim, opći ton fanzina tog perioda ocrta progresivnu aktivističku nastrojenost.

Još jedna stvar koja je hc/punk fanzinima bila zajednička, njihova je snažna vezanost uz lokalnu scenu - redovito se pisalo o novim (najčešće demo, jer su i tu vrijedili d.i.y. principi) izdanjima, donosili su se izvještaji s koncerata i festivala, intervjurali su se bendovi. U uvodniku drugog broja *Postmortema*, Oliver Sertić (1994) objašnjava zašto izdaje fanzin: „Ako se mene pita ja ga radim prije svega da pomognem mladim bendovima o kojima neće pisati POP EXTRA i tako neke novine.“ Pod lokalnom scenom ovdje ne mislim samo na bendove iz Hrvatske, već zaista na usko lokalnu scenu, bendove iz mjesta iz kojeg je i konkretni fanzin - upravo su fanzini često bili jedini koliko-toliko javni prostor koji je mladim alternativnim bendovima bio na raspolaganju, samo se putem fanzina za njih moglo čuti. Zato su česti i tzv. izvještaji sa scene, u kojima se obavještava o lokalnim bendovima i aktualnim izdanjima, ali i o fanzinima koji se objavljuju, te mjestima za izlaske: „Ivanich scene report“ i „Koprivnica report“ u *F4kturi*, ili „Požega underground '93.“ u *Postmortemu*. Sad je možda dobar trenutak za kratak pregled tipova tekstova koji su u punk fanzinima objavljivani.

Žanrovi u anarho/hardcore/punk fanzinima u devedesetima

U intervjuu koji sam s njim radio, Neven Križetić nabraja što je „svaki fanzin u to vrijeme trebao imati da bi bio svima zanimljiv“. To su: „bar jedna, dva ili tri intervjua s nekim popularnim bendom iz tog vremena“, zatim izvještaji s koncerata, pa nešto osobniji tekstovi o punk izlascima, te političke teme. „Svaki fanzin je morao imat te neke stvari i onda je to isto imao i moj. Tih nekih par elemenata, malo zajebancije, malo muzike, malo, recimo, ozbiljnih političkih, antipolitičkih tema, intervjue s bendovima i neke osobne priče i razmišljanja.“

Intervjui s bendovima su zaista dominirali tim tipom fanzina, baš kao što je postojao i set pitanja koji se gotovo uvijek pojavljivao: to su bila pitanja o počecima benda, ljudima u bendu, dosad objavljenim izdanjima i slično. Nastavljalo se onda s već spomenutim pitanjima o komercijalizaciji, *straight edge*, abortusu itd., a strane bi se bendove ponekad pitalo znaju li išta o ratu u Hrvatskoj. Naravno, nisu svi intervjui bili šablonizirani, npr. fanzin *In medias res* je često imao zanimljive i informativne intervjue (u takve spada i intervju s Aleksandrom Zografom koji je meni bio koristan i u ovom radu). U svakom slučaju, intervjui su bili neizostavan dio fanzina, i služili su često upravo kao promocija bendova sa scene. Sličnu su zadaću imali i već spomenuti izvještaji s lokalne punk scene, te *reporti* s koncerata (*gigova*). Ovi posljednji su često u većoj mjeri bili osobni tekstovi o druženjima, nego što su davali konkretne informacije o nastupu ili festivalu, i time su bili poveznica s osobnijim

fanzinima o kojima će uskoro biti govora. Tako se u izvještaju s festivala u Ponikvama (četvrti broj *Ksenofobije*), imena bendova koji su nastupali niti ne spominju, već se nižu ovakva iskustva:

Čekajući bus za Ponikve, naišli smo na ostatak ljudi koje poznajemo i nas 20-ak se uputilo gore busom. U busu je bilo milijardu ljudi i isto toliko stupnjeva da smo prolili litru znoja, a uz sve to smo pili i ono odvratno zakuhano vino. Kada smo napokon došli gore, vrhunac svega je bilo kada je Ivan izvadio 2 cigarete čudnog izgleda koje su nas skroz razveselile. Kad smo napokon se smjestili, stavili smo jedan kanister u potok da se hladi, a bočice smo praznili (Miličić 1998).

Još jedan novinski žanr, koji doduše nije bio pretjerano raširen, ali je bio jako bitan za jedan od najvažnijih fanzina tog vremena, *In medias res*¹⁵, bile su kolumne. Rubrika s kolumnama u tom fanzinu bila je zapravo mjesto na kojem su ljudi mogli objavljivati svoje tekstove, bilo je dovoljno poslati tekst na adresu fanzina. Primjerice, Maja Lovrić Kosa te se rubrike prisjeća kao one koja ju je uvela u svijet fanzinarenja - obratila se izdavaču, a zatim mu i poslala kolumnu koju je on objavio. Time je „probila led“, a onda i sama počela objavljivati svoj fanzin. Rubrika je imala stalan uvod:

Za mene su kolumne jedan od najbitnijih dijelova fanzina - sretan sam što su ljudi shvatili da one predstavljaju otvoren prostor, ali i to da je redovno objavljivanje kolumni istih autora zapravo pružanje mogućnosti onima koji imaju (i žele) što reći da to učine iz broja u broj... dakle, ovaj prostor je i dalje otvoren, i ti možeš slobodno poslati svoju kolumnu, a nadam se da će svi ostali nastaviti... isto tako je dobro da svatko stoji iza svojih izrečenih riječi, ne postoji neki "kalup" unutar kojeg se ljudi drže - teme su različite, a i kada su iste, pristup je različit (Strpić 1998).

I zaista, u sklopu kolumni su objavljivani najrazličitiji tekstovi, često i oni koji su kritizirali sam fanzin u kojem su objavljeni, ili neki njegov tekst - pa su ponekad bili i živo poprište diskusija. Tako npr. POP u jednoj kolumni odgovara na Mašin tekst iz 15. broja *In medias res*:

Šta znači ono: "...Gde bi ti sada bio... ..U državi koja se zove Velika Srbija pod kontrolom znamo koga, slušajući srpske narodnjake i guleći krumpire." Šta znači ovaj sklop reči koji si verovatno pokupila sa HRT-ovog dnevnika. Moram da te pitam da li si normalna? Pa kako se usuđuješ da sebe ubacuješ u nekakav slobodarski kontekst dok se ovde razbacuješ najgorim stereotipima koji su u najmanju ruku uvredljivi (POP 1998).

Od ostalih formi, u fanzinima su se često pojavljivali stripovi, recepti (uglavnom vegetarijanski), uvodnici (u kojima se ponekad obavještavalo o vremenu između prošlog i aktualnog broja, a ponekad naprosto razglabalo o svemu i svačemu), tekstovi o bendovima, ponekad nazvani feljtonima, koji su u vrijeme prije interneta imali i bitnu informativnu vrijednost, te flajeri (reklame za druge fanzine) i recenzije. Recenzirale su se kasete bendova, knjige, i, što je nama najinteresantnije, ostali fanzini. Naime, upravo je rubrika s recenzijama drugih fanzina (uglavnom iz Hrvatske i regiona) bila jedan od načina kako se stvarala i održavala mreža koja je sačinjavala fanzinašku subkulturu (o tome više u trećem dijelu rada).

Dakle, intervjui, recenzije, stripovi, kolumne, uvodnici - sve su to forme koje su fanzini preuzimali od srednjestrujaških, profesionalnih medija. Međutim, način na koji su ti oblici ostvarivani, imao je jako malo sličnosti s profesionalnim medijima - fanzini su si mogli dopustiti puno veću slobodu i opuštenost, pa je tako bilo moguće da, čak i u „najprofesionalnijem“ fanzinu, već više put

---

¹⁵ Neven Križetić: „Fanzin koji je nama svima u društvu bio jako bitan, to je fanzin Marka Strpića, *In medias res*. Taj fanzin su svi čekali, uvijek se čekao novi broj da to izađe. To je bilo, ono, *must have*, moro si imat taj fanzin, i pročitat ga. I o tome se vani i raspravljalo, na koncertima i drugdje, šta je on napisao, šta su drugi pisali.“

spominjanom *In medias res* (koji je čak imao i stalne rubrike i stalne uvode u te rubrike), Marko Strpić zaspe u pola intervjua kojeg provodi.

Štoviše, fanzini su često upravo parodirali konvencije srednjestrujaških medija. Tako se, ponovno u fanzinu *In medias res* (broj 17), na naslovnici najavljuje „Nasilje!!! Tracevi!!! Sve o kuhanju!!! Sex!!! Politika!!!“. Međutim, još jače i kreativnije parodiranje masovnih medija rađeno je tehnikom cut-n-paste, ali o tome će više govora biti u poglavlju o vizualnoj estetici fanzina.

Osobni fanzini

Iako je bio dominantan, punk u devedesetima nije bio jedini muzički žanr o kojem se u fanzinima pisalo. Bilo je i fanzina koji su se bavili metal glazbom (npr. fanzin *Apoplexia*), a zanimljiv je u ovom kontekstu i fanzin *Cra'ck*, koji se u dobroj mjeri specijalizirao za americanu (treći broj tako nudi tekstove o Willu Oldhamu, Marku Lanaganu, a središnji temat mu je upravo americana). *Nova Feedback* i *Spark* pisali su o alternativnim i indie bendovima tog perioda (Fugazi, Yo La Tengo, Walkabouts, Throwing Muses itd.), zatim i *Daydream* s recenzijama i tekstovima o Radioheadu, Sonic Youthu, Smashing Pumpkinsima i slično. Međutim, treba napomenuti, crta razgraničenja nije bila jako strogo povučena, jer su ovi fanzini u nekoj mjeri i dalje određeni prostor ostavljali i punk bendovima (pa će tako, pored sve americane i alternativnog rocka devedesetih, *Cra'ck* objaviti i tekstove o npr. Verbalnom deliktu i KUD Idijotima). Uz ove, postojali su i rijetki strip fanzini (npr. *Endem* ili *totalna nula*), a bilo je i navijačkih fanzina. Međutim, ja bih sada pažnju posvetio osobnijim fanzinima iz tog perioda. Iako su osobni fanzini zadominirali krajem devedesetih i početkom dvijetisućitih u vidu tzv. emo fanzina, sredinom devedesetih još uvijek su bili rijetki i „odmaknuti od dominantne fanzinske hrvatske matrice“ (Mučnjak 2007).

Od dominantne matrice bili su, dakle, odmaknuti već spomenuti *Spark* i *Daydream*, ne samo zbog glazbenih žanrova koje su pratili, niti činjenice da su u većoj mjeri pisali i o filmovima i knjigama, već i zbog prisutnosti osobnijih tekstova, pa i priča i poezije. Osobnijih tekstova je, nadalje, u dobroj mjeri bilo i u npr. *maybe not smart, but from the heart*, pa i u *Demonici Substrati*, te još nekim drugim fanzinima.

Međutim, među tim osobnijim, literarnijim fanzinima sredine devedesetih, posebno mjesto zauzima Ivan Mučnjak Jr., odnosno njegovi fanzini *Nova Feedback*, *P.S. Nothing*, tzv. *Bezimeni* (fanzin zaista nije imao ime), i *24A*, koji su se od prve polovice devedesetih protezali i u dvijetisućite. Mučnjakovi su fanzini, uz Strpićev *In medias res*, bili vjerojatno najpopularniji, te imaju, rekao bih, i kulturni status.¹⁶ Redovito je hvaljen u recenzijama, npr. u časopisu *Nomad*, te u drugim fanzinima, pa čak i onim anarho/punk - iako se, dakle, nije radilo o punk fanzinu. Tako npr. Marko Strpić o jedanaestom broju *P.S. Nothinga* piše:

Mislim da ne moram ništa posebno dodavati o ovom fanzinu, jer tko već nije čuo za njega ili nije barem jedan broj pročitao, taj stvarno nema pojma. Jes' da nije neki punk (ma, je ali neće priznati), ali vrijedi više nego mnogi... Neću više pisati, boli me ruka od lupanja po tastaturi, nikako da naučim. Ako ovo ne naručiš, ideš na crnu listu punk komisije. Eto ti na! (Strpić 1996b)

---

¹⁶ Ponudio bih ovdje svoj primjer: Mučnjakovo ime bilo je gotovo jedino ime s fanzinske scene za koje sam znao i kao outsajder, dakle prije nego sam ozbiljnije zaronio u svijet fanzina.

Oliver Sertić se, u razgovoru koji sam s njim vodio, *Nove Feedback* prisjetio kao fanzina „s potpuno nekim ozbiljnim pričama i to mi je baš bilo otkrivenje“, a i on i Irena Lučić, koja je i sama nešto kasnije pokrenula fanzin *Potomci*, koji se u dobroj mjeri bazirao na osobnijim tekstovima, prisjetili su se da je to bio prvi fanzin koji je izlazio na recikliranom papiru. Tonći Kožul, koji je u magazinu *Nomad* imao redovitu rubriku „Fanatik“, u kojoj je recenzirao aktualne fanzine, u prvom broju (travanj 1998.) u recenziji fanzina *baby needs a new pair of shoes* piše:

Gospon Mučnjak mlađi može govoriti što god hoće, ali njegov utjecaj na fanzine u Hrvata je neosporiv, i ako i dalje misli tvrditi da on nema tolike veze s poplavom art-fanzina posljednjih godina, evo još jedan koji ga čak i spominje kao uzor (Kožul 1998).

Uz to, prvi broj fanzina *24A*, iz travnja 1999., čak je i tiskan (dakle, ne fotokopiran) u petsto primjeraka (Kožul 1999).

Mučnjakovi su fanzini bili specifični - radi se o gusto ispisanim listovima, s rijetkim slikama, i s tekstovima o glazbi, kazalištu, putovanjima, druženjima, planinarenju, ekologiji, seksu, politici. Konkretnije, o Yo La Tengo, Eurokazu, istočnoj Europi i Švedskoj, telepatiji, Wilhelmu Reichu, boli. Ovim nabacivanjem dijela tema pokušavam ilustrirati tematski raspon tih fanzina - a svemu još treba nadodati poetične i introspektivne crtice, haiku pjesme i poneki klasični format, kao što su recenzije glazbenih albuma i fanzina. Sam Mučnjak (2007) u jednom intervjuu svoje će fanzine ovako opisati: „*Nova Feedback* je išao na muziku i ekologiju, *P.S. Nothing* je imao koncept kaotične svaštare, a kod bezimenog je bilo najbitnije to da je sve išlo iz glave i da je nastajao u dan-dva“. Čini mi se da je njegove fanzine ovdje najbolje približiti citatima:

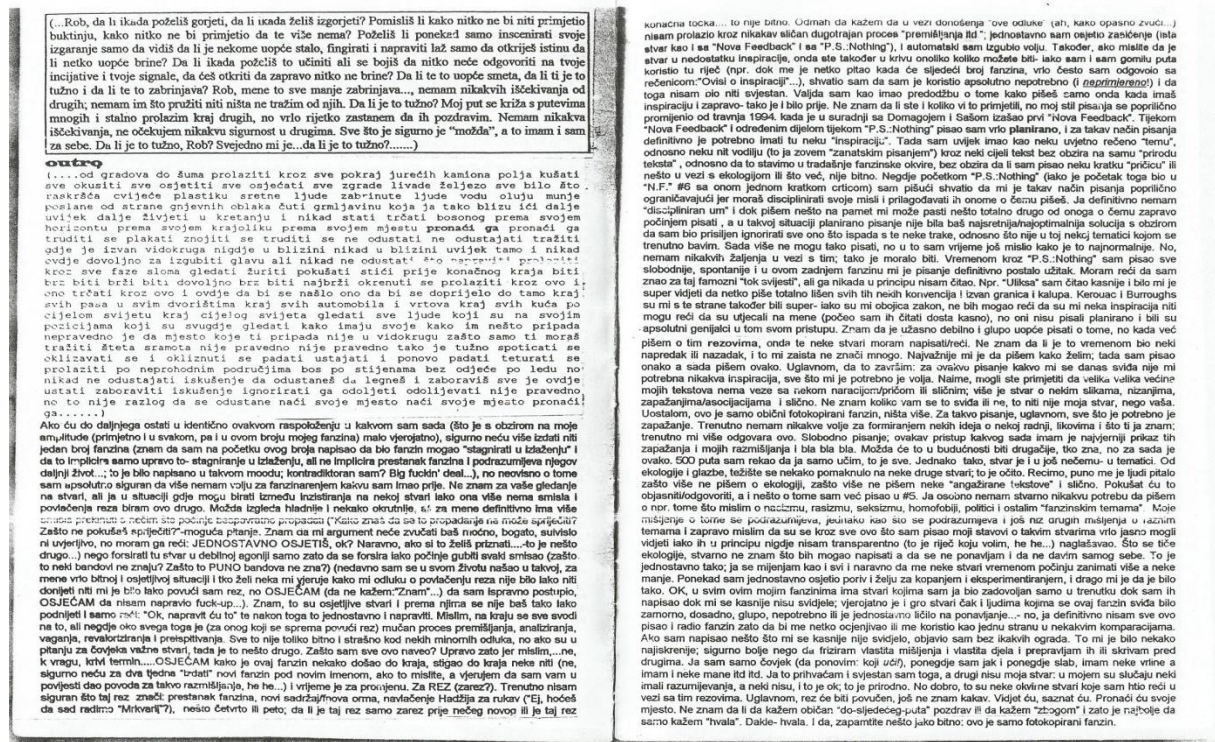
Na dan njegovog rođendana (7. 6. - subota) ja sam bio na moru, otišao sam na mali vikend u vikendicu u Sabunike kod Zadra (bilo je fantastično), u mir i u pijesak (inače, u vikendici su za vrijeme rata boravili i haračili gardisti, te su malo „švrljali“ po nekim okolnim, mahom srpskim kućama, kao po samoposluživanju. Izgleda da je netko od vojnika koji su boravili dolje u vikendici „knjiški crv“/beletristički freak ili što već, s obzirom da smo još prošle godine u vikendici našli gomilu ukradenih knjiga koje su valjda bili prelijeni nositi dalje. Tako sam na polici našao komplet Andrića, po jednu knjigu od Camusa, Kundere, Marqueza, nešto Tišme i još par stvari. Zanimljivo....)..... (Mučnjak 1997)

zašto udaram šakama o zidove kao da su mi oni krivi svaki put svaki božji put svaki prokleti put svaki dan svaki prokleti dan lupam tučem mrzim fasadu grčim i stežem ruku u šaku ne želim vidjeti svoje dlanove sramim se vidjeti svoje dlanove crtu života ne mogu podnijeti da vidim dlanove koji su učinili sve one ružne stvari koji čine sve te ružne stvari koji ne žele učiniti dobre stvari koje nikada niti nisam upoznao zašto uvijek udaram o zidove samo noću prije spavanja prije nego što zaspem sakriven dekom i plahtom skvrčen i uplašen kao fetus zašto nikada ne udaram fasadu ujutro prije nego što svoje jedno lice operem svojim jadnim dlanovima da ponekad osjetim bol ujutro možda ne bih tražio razloge za bol isprike za patnju preko dana i možda bi neka noć prošla bez straha protekla bez panike i bez padanja u bezdan i bez onih buđenja noću uvijek učinim samo loše stvari nikako da upoznam dobre stvari poznajem i činim samo ono čega se kasnije stidim i što uvijek poželim zaboraviti sramne stvari loše stvari mizerne stvari (Mučnjak 1996)

Fanzini Ivana Mučnjaka zaista su bili drugačiji od većine ostalih, a zajedno s gore pobrojanim, sredinom devedesetih činili su svojevrstu alternativu anarho/punk fanzinima. Granica, kao što sam napomenuo, nije bila oštro razgraničena - fanzini i s jedne i s druge strane su si, u nekoj mjeri, međusobno objavljivali recenzije i flajere. A razgraničenje nije bilo oštro niti kad je u pitanju sam sadržaj fanzinâ - naveo sam već nekoliko citata iz fanzina koji su se deklarirali kao punk, a koji su na svojim stranicama objavljivali i osobnije tekstove, a bilo ih je još (Strpić je npr. počesto bio sklon

introspekciji u svom *In medias res*). Tako da na prvi pogled logična pretpostavka da su upravo osobni fanzini iz sredine devedesetih bili ključni za pojavu trenda emo fanzina na prijelazu u dvijetisućite, čini mi se, nije u potpunosti održiva. Naime, rekao bih da su klica u dobroj mjeri bili i punk/hc fanzini, tj. da su punk/hc fanzini, na kraju krajeva i zato jer su bili prvi, činili klicu svih ostalih. Radi se, dakle, o jednom dugom procesu, kontinuiranoj prisutnosti različitih tipova fanzina, u kojoj se, dakako, mogu detektirati trendovi, ali ne i oštri rezovi. Ovo ću pokušati bliže pojasniti u nastavku rada.

Stranice Mučnjakovog *Bezimenog 9*.

Emo fanzini na prijelazu tisućljeća

U recenziji fanzina *Kontrast* u već spomenutoj rubrici *Nomada*, Tonči Kožul (1998b) usputno primjećuje kako je kod nas sve manje anarho/punk fanzina - čini se stoga da bi ovaj period zaista mogao biti vrijeme u kojem takvi fanzini lagano počnu odumirati. Par godina kasnije, u istoj rubrici, ustvrđuje da su „teenzini definitivno istisnuli klasične anarho/punk fanzine“ (Kožul 2001). Procjena je, dakle, da je negdje na prijelazu tisućljeća došlo do novog trenda osobnih fanzina, u *Nomadu* najčešće nazivanih *teenzinima*¹⁷. Dakako, ne moramo slijepo vjerovati ovim procjenama, pogotovo s obzirom na to da je *Nomad* i sam u nekoj mjeri odgovoran za ovaj trend, koji je u svojoj rubrici o fanzinima zdušno podržavao. Tako npr. i Petra Zlonoga (fanzin *Enivej*) i Bilanda Ban (fanzin *Why not smile?*), a donekle i druge/i sugovornice koje su činile trend, kažu da su za fanzine saznale upravo putem *Nomada* (neki tu dodaju i raniji časopis *Heroinu Novu*), a Gorana Perić opisuje što je pozitivna recenzija u *Nomadu* značila za njen emo fanzin *Immortalis*:

¹⁷ Ali ponekad i „artzinima“, što je termin koji ću ja, pak, zadržati za fanzine koji su bili gotovo u potpunosti sastavljeni od crteža, pjesama i priča, a manje od osobnijih tekstova. Ponovno, ni ovdje nije moguće strogo razgraničenje.

Isuse, nakon što je izašla ta prva recenzija u *Nomadu*, ja nisam mogla vjerovat. Moj ti je kaslić bio preplavljen pismima, al brutalno. To je bilo ono, kako, šta, zašto. Ja nisam ni znala da je to izašlo u *Nomadu*. Ja sam otvorila prvo pismo i "čuj, vidio sam recenziju u *Nomadu* tvog fanzina", ono, molim?! Ja nisam čitala *Nomad* prije toga.

Također, Gorana naglašava općenitu važnost *Nomada* u to vrijeme:

Svi tadašnji, ajmo ih nazvat hipsteri, ono što su danas hipsteri, a tadašnji alternativci, su čitali *Nomad*, nisi ima ništa drugo normalno za čitati, interneta nije baš bilo, morao si saznavati novosti iz svijeta filma, muzike i toga svega šta ti nije neka mainstream kultura i zato su svi čitali *Nomad*.

Pa ako je taj magazin zaista odigrao bitnu ulogu u zadovoljavanju onog područja interesa za popularnom kulturom koji je izmicao mainstreamu, ne bi bilo nimalo čudno da je uspio i dati zamah trendu kojeg je poticao na svojim stranicama, a koji je također bivao dijelom te, u nekoj mjeri, alternativne kulture. Iako nas to može navoditi na oprez pri *Nomadovim* konstatacijama o spomenutom trendu, ne mislim da su one predaleko od istine. U svakom slučaju, nešto novo se događalo.

Pa o kakvim je, dakle, tu fanzinima riječ? Ispunjeni su osobnim tekstovima o ljubavi, prijateljima, obitelji, rodnim gradovima, faksu ili srednjoj školi, snovima, putovanjima, koncertima i ljetovanjima, ali i onima o glazbi, filmovima, knjigama i televizijskim serijama. Iako su uglavnom indie orijentirani, u priličnoj mjeri prate i popularnu kulturu u najširem smislu. Za razliku od onih anarho/punk, ove je fanzine teško usustaviti oko nekakvih ustaljenih žanrova, jer se u principu sastoje od, često i rukom pisanih, razbacanih crtica. No čini mi se da se ipak može detektirati jedna, relativno česta, forma - radi se o listama. Tako npr. *Why not smile?*, uz klasične liste kao što je „Top 10 singles of the year“, donosi i listu „Ljetni hitovi (od kojih većinu nećete čuti u obližnjem bircu)“, a zatim i listu poželjnih muškaraca, te „10 naj pokrij-lice-rukama-i-plači,-izbaci-to-iz-sebe-pjesama“. Ivana Miholčić u *Hushu* objavljuje listu svojih novogodišnjih odluka, te „Top 3 Valentinovo poklona“, a Tanja Minarik (*Nou Frks*) daje „top listu jednog ovisnika o lizama“.

U svakom slučaju, za razliku od anarho/punk fanzina, kod kojih se korpus tema mogao koliko-toliko precizno detektirati, ove je fanzine, iako, jasno, posjeduju određenu homogenost, i u temama i u izričaju, na takav način ipak puno teže usustaviti. Zato ću ovdje poseći za citatima, koji će te fanzine najbolje ilustrirati. Za početak, jedan sasvim osobni citat iz fanzina *Enivej* Petre Zlonoge:

Ne znam odakle da počnem jer upravo doživljavam one trenutke u životu kad odjednom želim napraviti sve, napisati sve, ali misli u glavi nikako da stanu u red. I onda samo počinjem hodati kao Baltazar od kraja do kraja sobe i ne znam kud bih sa nemirnim rukama. Ljudi su najbolje što ti se u životu može dogoditi. Valjda to govori sve. Dobili smo pismo od Jelene. Iako sam već počela vjerovati da će nakon što pročita naša (bratovo i moje) zaključiti da s takvim luđacima ne želi imati posla. To je bio jednostavno moj obrambeni mehanizam koji se javlja kad me nešto totalno zanese, kad pustim da mi hopes odu jako high. Onda djelujem čitavo vrijeme zagonetno, živim s nekim tihim uzbuđenjem i nitko ne zna kakva mi se, zapravo, u glavi zbrka događa. I svaki čas me nešto podsjeti na tu određenu osobu koja me dovela u takvo stanje i onda se osjećam jako dobro. Sve dok mi se ponovno ne javi onaj nevjernički glas koji želi znati da ta osoba misli na mene koliko i ja na nju. Odjednom se (ah, kako tipično ljudski!) počinjem braniti od te zanesenosti ljudima samo zato da me (opet) ne razočaraju i iznevjere. Čovjek stalno treba nove dokaze pažnje, treba znati da njegova vlastita ne odlazi uzalud (Zlonoga 2000).

Zatim *Hush*:

Kad sam već na TV-novostima, šokantno je, ali istinito: prestala sam gledati Buffy! Premalo se mlatila, a kad se i je, ubijalo me u pojam što su ostali uvijek bili svi znojni i pretučeni, a ona je i dalje izgledala ko da se sprema na foto-session. Izgleda da me na kraju dotukao nedostatak realizma. A i gluma je stvaarno očajna, Xander više nije smiješan, izbacili su mi i ljubljelog Spikea pa nema više ni brit. naglaska u seriji, Buffy je nosila više Gucci torbica nego što ih moj želudac može podnijeti, i naravno da je snijeg opet pao, baš na Božić (Miholčić 2001).

Iako se u ovim fanzinima, za razliku od punk fanzina iz sredine devedesetih, eksplicitno ili deklarirano feministički tekstovi ne pojavljuju, dosta su česte ovakve crtice, koje se, gotovo bih rekao usputno, obračunavaju sa seksizmom, odnosno zahtjevima koji se pred žene i njihov izgled svakodnevno postavljaju i perpetuiraju kroz popularnu kulturu. U nekoj mjeri o tome govori, doduše pomalo ambivalentno, i sljedeća crtica, iz fanzina *Shipwreck*:

Mislim da je Bridget Jones Diary (bar djelomično) tužna knjiga, jer je zbilja tužno kad ti hrana tako zagorčava život. Nažalost, volim jesti. Ovdje u Zagrebu skoro da mogu i kontrolirati svoje prehrambene navike (da, skoro). Sad sam u relativno lošoj fazi: 172 cm i 59 i $\frac{3}{4}$ kg (ujutro prije doručka). Dobra faza bi bila 58 kg. Ali čak i kad se na to vratim (što u mom slučaju mora biti uzrokovano nečim izvana, jer mi još nikad nije uspjelo da vlastitom snagom volje držim dijetu), to će i dalje biti loše raspoređeno. Uvijek ću imati ružne noge, a da ne spominjem ostalo i ne mučim čitatelje. Hoću reći da je teško, pored upotrebljivih očiju, zanemarivati svoju nesavršenost, svakog dana u ogledalu. Mislim, ne mogu baš očekivati da će jednom osvanuti celulitavi modeli na jumbo plakatima. A bilo bi mi drago da osvanu. Htjela bih da mi neko s jumbo plakata, za promjenu, pokuša poručiti da sam sasvim normalna (Božičević 2001:17).

A ponekad će ovi fanzini zahvatiti i teme bliže dnevnoj politici, ponovno na način drugačiji od onog kako su se politikom bavili anarho fanzini. Tako npr. Bilanda Ban, potaknuta srpskim pokretom Otpor!, piše:

Da je Tuđman još živ, da njegova tiranija još traje, da krade i sere još 100 jebelih godina - mogu se kladiti da ovaj naš narod ne bi prstom mrdnuo. Počeli bi šutke kopati po kantama za smeće, klata se međusobno po ulici zbog nekih sporednih stvari, veseliti se hladnoj porciji graha iz pučke kuhinje, muškarci bi žicali na ulici lovu koju bi potrošili na pivo (ako bi uopće imali od koga žicati), a žene bi se kod kuće iživljavale nad čoporom djece, i tako unedogled. No, kad bi bili pozvani na demonstracije, odjednom bi se pozatvarali u svoje kolibice s izgovorima poput „imam sračku“, „danas krečimo“, „bolujem od osteoporoze“, itd.. A onih stotinjak aktivista bi ostali na glavnom gradskom trgu kisnuti, držeći umrljane transparente drhtavim rukama (Ban 2000: 19-20).

Dakle, ne bi se moglo reći da su ovi fanzini bili apolitični. Prije, njihova je političnost bila manje sustavnija, a više sporadična, ali i konkretnija - dijelom, dakle, upravo ona konkretnost političkog za koju mi se čini da je nedostajala, odnosno da se rijetko javljala, u anarho/punk fanzinima. Političnost nije prožimala ove fanzine u gotovo stopostotnoj mjeri u kojoj je punk fanzine, koji su pisali o politici i kada su pisali o muzici. Ove (najčešće) djevojke nisu imale problema s bendovima na velikim izdavačkim kućama (doduše, naginjale su indie muzici, ali to uglavnom, rekao bih, zbog estetskih, odnosno usko muzičkih, a ne ideoloških razloga), niti s televizijom ili holivudskim filmovima (teme su to o kojima punk fanzini ne pišu). Ovdje se, dakle, radi o onom o čemu govori krilatica „osobno je političko“. Nema tu pamfleta i diskusija o kapitalizmu, abortusu i pravima životinja - ovo su osobni fanzini i te će teme u njih ući samo potaknute i posredovane osobnim iskustvom. Radi se, dakako, i o tome da su, za razliku od ovih fanzina, hc/punk fanzini bili usko vezani uz sasvim specifičnu subkulturu, koja je, osim u fanzinima, živjela, i to još aktivnije, i na koncertima, festivalima, te bila nerazdvojivo isprepletena s određenim bendovima i određenim političkim stavovima.

Teško je točno odrediti što je uzrokovalo pojavu trenda emo fanzina, ili precizirati kako je tekla njegova geneza. Sasvim je sigurno da su već spomenuti *Spark*, *Daydream* i Mučnjakovi fanzini u nekoj mjeri sačinjavali njihovu klicu. Međutim, ne treba ignorirati ni vezu s anarho/punk fanzinima - primjerice, upravo su iz tog svijeta iznikli *Potomci* Irene Nedeljković. Iako u velikoj mjeri ispunjeni osobnim tekstovima, već samo ime fanzina, koje je zapravo, kako mi je u intervjuu ispričala, hrvatski prijevod njenog tada omiljenog punk benda Descendents, otkriva gdje se kriju izvorišta, a to se potvrđuje i u samom fanzinu, preko intervju s bendom Six Pack ili izvještaja s punk festivala u Ponikvama.

I Gorana Perić (emo zine *Immortalis*), kad govori o svom prvom susretu s fanzinima, spominje punk fanzine, kao i svoju pripadnost punk subkulturi, ali zatim nastavlja:

Prvo sam probala kopirat taj model punk 'zine-a, znaš, intervju, ovo, ono i onda sam skužila da uopće nema smisla pisat o nečemu o čemu nemaš pojma, kog da ja intervjuiram, ja ne znam nikog koga bi intervjuirala, zašto da pišem recenziju nečega o čemu bi nastalo još deset recenzija, da pričam o tome kako mi je super neki album ili nešto, kad je bolje jednostavno pisat o stvarima koje tebe fasciniraju.

Slična je priča i s Goranom Pavličem, koji, u odgovoru na pitanje o tome kako je od hc/punk fanzina, koji su bili prvi s kojima se susreo na punk koncertima, došao do svog literarnijeg, emo fanzina *Dummy*, stvari, čini mi se, prilično dobro sumira, i to ne samo po pitanju emo fanzina na prijelazu tisućljeća, nego i u susretu s pitanjem nastanka već tih prvih osobnih fanzina, još iz sredine devedesetih, dakle onih koji su, Mučnjakovim riječima, bili „odmaknuti od dominantne fanzinske hrvatske matrice“:

Fanzini na tim koncertima/eventima su bili svakojake tematike: glazbeni, veganski, politički, stripaški i sl. I arty-emo fanzini su i stasali najprije na toj sceni, profiliranjem autorskih osobnosti koji su žanra radi imali malo općih tema, a najviše onda osobnih arty-crtica. Kad je *Nomad* postao nekakva nezaobilazna referentna točka u prikazu i vrednovanju fanzina, relativno više pažnje posvetilo se tim 'novim' formatima što je doprinijelo stasanju sub-scene fanzinaške. Svi zapravo fanzini iz te arty domene su i dalje profilirani oko muzike i pop kulture pa je taj prijelaz koji spominješ postepena gradacija tijekom cijelih devedesetih, a ne neki radikalni lom.

Vizualna estetika fanzina

Već spominjani d.i.y. principi izrade fanzina uvelike su utjecali i na njihov izgled, pogotovo za ranih fanzina, prije pojave računala. Radi se o cut-n-paste tehnici, gdje su se dijelovi teksta tipkali pisačom mašinom, a onda izrezivali i lijepili na stranice fanzina, zajedno sa slikama bendova, flajerima za druge fanzine, crtežima, izrescima iz časopisa i slično.

Pri tom su se spomenuti izresci iz srednjestrujaških medija redovito koristili kao ironični komentar. Najbolji primjer za taj tip primjene cut-n-paste tehnike nudi fanzin *baby needs a new pair of shoes*, koji izrezuje i lijepi naslove i kratke tekstove iz dječjih i tinejdžerskih časopisa, ili iz vjerskih publikacija. „Javna zahvala: policajci, hvala vam!“ „Leonardo DiCaprio je tako seksi!“ „1. Pogledaj neki „umjetnički“, kontroverzni film na videu ili u kinu i poslije ga prokomentiraj s prijateljicama“, „3. Ujutro se prije škole malo našminkaj“ ili „Istinsku sreću nalazimo u odnosu s Bogom“, izvađeni iz svog izvornog konteksta u kojem su udomaćeni i stavljeni u novi, štoviše, u subkulturnu publikaciju kojoj ideološki ne pripadaju, bez ikakvih dodatnih komentara, izazivaju efekt očuđenja, čime se podcrtava njihova apsurdnost. Često su takvi postupci imali funkciju političkog komentara, npr. u drugom broju

GRUUUUUU!!!!!!!

...od vas ne dolazi prvi broj trivertni požar...
 ...završio...
 ...je sticila još pr...
 ...u ovom fanzinu...
 ...je sve drugo vezano za "Underground" (art, strip, ekološka, socijalni problemi...) i...
 ...to tražimo suradnika...
 ...zainteresirani...
 ...u zbiru...
 ...mjestu između riječi...
 ...izgovor...
 ...nisi...
 ...fanzin...
 ...distribucija...
 ...aktivnosti...
 ...sajam...
 ...svi drugi...
 ...viti...
 ...logo...
 ...svi...
 ...kreni...
 ...setal...
 ...svi...
 ...koji...
 ...ne...
 ...Tekođer...
 ...POŠEZO SE ZAHVALJUJEM...
 ...ZNAO...
 ...Ako...
 WELCOME IN POSTMORTEM

POSTMORTEM No. 1

Posebne scene
 Antitude
 Poezija
 Dissection
 Strip
 Hladno Pivo
 Smorrhage Corpse
 Graffiti
 Killing Peeling
 Gigs in Pošega
 N K V
 Natural Disaster
 Recenzije
 Vijetci iz Pošega

GRUUU - NOV POSTRAV
 U AVARTU

Resolurna strana: MUSTA

POSTMORTEM

SEPTEMBER 31

PHONE NUMBER 055/75762

Thank to:
 KUKATZ, Nastavnica iz
 Engleskog, Muste, Paolo,
 Alex, Barjo (Dissection),
 Zok, Milo, Tedy (Hladno
 Pivo), Davide (Smorrhage
 Corpse), Sako (NKV), Goo,
 Potokarimom stroju i
 još...
 Robert (NATURAL DISASTER), pjevač iz KILLING PEELING i nekih se ne mogu sjetiti ali vi znate tko ste!!

ADDRESS:
 OLIVER SERTIĆ
 A. G. MATOŠA 16
 55300 POZEGA
 CROATIA

Your Copy:

Stranice fanzina Postmortem 1.

One more time
 (p) 5 USD per
 (p) 10 USD per
 (p) 20 USD per
 (p) 30 USD per
 (p) 40 USD per
 (p) 50 USD per
 (p) 60 USD per
 (p) 70 USD per
 (p) 80 USD per
 (p) 90 USD per
 (p) 100 USD per

ABZ NORMAL is powerful
 hardcore band from Zagreb,
 Croatia. You can buy their
 live tape from Pecal Poroc
 Production for 4 USD
 (Europe) 5 USD (elsewhere)
 P-Poroc Prod. o/o
 Boris Milakovic - Kuktas,
 Koprivica 39 55300 Pozege,
 Croatia. Contact Barh.

ILL IN THE HEAD tapes
 o/o Barislav Sabolčić
 Koldene 1
 42220 Novi Marof
 CROATIA
 tel. 042/611-912

Prices:
 Hrvatska: 4DEM + poštarina
 Slovenija: 400 BLP
 Rest of the World: 3USD/6DEM
 For Slovenia and rest of the world postage is included in price.

UNITED BLOOD No.1

sadrž:
 NO LITERS, APARTIDI, THE SPOR, KRVAVI PROTOKOL, DEPENDENTS, LINK DER WASSER, NO COMMENT, PUNISHMENT PARK, BLEED OUR, + recenzije
 cijena: Hrvatska 1 DEM ostali 1 USD/ 2 DEM
 Prošić Darko, Vinkovačka 55,
 42220 Novi Marof

OUT OF CONTROL

ABZ NORMAL

UNITED BLOOD

...dok sam ja živio u Bostonu djelovalo je u njemu mnogo jazz klubova. bio sam u gotovo svima, ali ipak je moje stalno mjesto izlaska bio klub "south coast". u biti, svo svoje vrijeme sam provodio ili u motelu "paradiso" ili tamo. bio je to jako lijep klub. prosječno je bilo 20-30 ljudi unutra, ali je atmosfera bila odlična. pio sam uglavnom besplatno, jer bih nastupao kao pjevač ili trubač ako se dotični nije pojavio. i kurve su bile stvarno dobre jer ako ne bi imale posla tu večer otišle bi sa mnom za sitnu lovu. nekad bi s nekom požao u svoju sobu u "paradisu" gdje bi slušali neku od ploča iz moje ogromne kolekcije, pucgali bi nešto ako je slučajno ostalo sakriveno negdje, a zatim bi, ako bi još imali bar malo snage, uglavnom završili u krevetu. eh, boston! to je bio pravi jazzerski grad.

kontrast #5
 e ovo je baš dobar fanzin. sadrži par intervjua (hoću? neću!, marshmallows...), super pjesmice, non music textove... ništa revolucionarno, ali mi je ovo postao jedan od onih fanzina za koje ti je jasno da ne sadrže ništa posebno, ali u njima ima ono... ma ne znam, mož ti je savjet da svakako pošalješ 5 kn ili se (poželjnije) mijenjaš na adresu idamir kovačević, v. nazora 27, 31431 čepinski martinci.

Vidim da imaš naušnicu u uhu.
 Pa to je retnuto umodi, a ionako volim bit malo lud.

Ljudima treba više zabave i smijeha

ovo što sada čitaš je meni jako glupo. ne radi se o tome da su mi glupi moji stavovi već sam si rekao da ovakvo nešto nema šanse da se nađe u mom fanzinu, ali neke stvari su me stvarno raspizdile. ne znam zašto kako bih o ovome počeo. radi se naime o međusobnom odnosu ljudi. ja, recimo, izgledam kao "klasični" panker (irokez, čizme, zavrnute nogavice... ma znaš već) i primjećujem da u zadnje vrijeme sve više se za takve ljude koristi naziv kaoseri. ma odakle ti to? stav prema takvim ljudima je, kao, ma ok, ali oni su ipak malo glupiji od nas koji razumijemo što je to anarhija, ne čitaju fanzine, ne prate "scenu", dakle oni se samo kurče, a i muzika koju oni slušaju, to je sve prijevarena, na njima zaraduju lovu i sl. e pa tako sve više govore nekim ljudima koji su stvarno u kurcu. čak nikad ni neće izjaviti tako nešto ili napisati u fanzinu, ali će ipak potihom dati do znanja da tako razmišljaju. jedno od najčešćih pitanja bendovima je (uz što misliš o vegetarijanstvu, nacizmu, xC) kakvi su im stavovi o kaoserima. mnogo takvih ljudi poznajem i s njima često pričam, pijem, zabijem se i nikad mi ne bi palo na pamet da su toliko u kurcu. ma pisao bih samo gluposti da nastavim jer sve što sam htio reći je da jebeć mater svakome tko omalovažava neke ljude (uključujući i mene) nazivajući ih kaoserima i primitivnom razmišljanju o takvim ljudima. eto!

Nagrađeni beksići
 Preslatki, najbolji, cool, fenomenalni, perfektni, the best, najseksi, legenda, forever, besmrtni, love, fora, guba, senzacija, šećeri, zakon... i još više od 2300 najljepših epiteta "zaradili" su Backstreet Boys, a

škart - special edition
 ovaj 'zin sam dobio od sinuše (m/f scum). "škart" je strip fanzin na engleskom jeziku koji me po sadržaju, a i po dizajnu dosta podsjeća na "stripitz". stripovi su kratki i nepretenciozni, ali uglavnom šaljivi i ironični. moji favoriti su "new age" (sa onim krišna tipom), "indian" i nešto ozbiljniji i definitivno najbolji "piece of youth". s obzirom kakva je strip scena u hrvatskoj, a i bez obzira na to podrži ovaj 'zin i piši na: jospip zupčić, ivana meštrovica 18, 34500 našice.

Dragi Lutine,
 Nas četvorica smo jedini punkeri u razredu, a još su dvojica u susjednome. idemo u sedmi razred i već dvije godine primamo Modru listu. Zato u Anisu, punk ce zavladati svijetom. U našoj školi nema skina, ali ima ih po gradu, i oni su najveće budale. Stariji mi je brat (on nije punker) rekao da sinu nikoga ne vole osim sebe i da se vole nodi. I znam zato sam punker, ali mi nije jasno zato su ovi drugi "neke budale. A sada nekoliko pitanja.
 1. Zato ti nisi punker?
 2. Zato ravnatelj moje škole nije punker?
 3. Zato cura koja mi se sviđa ne voli punkere?
 4. Kako je privlačni da ona bude punkerica?
 5. Kad će punk zavladati? Punker Zed od ljubavnih zherica.
 1. Ja sam punker u srcu: puno mi je ožiljaka
 2. Nikad ne znaš, jest li vidio njegovo srce?
 3. Zato što misli da im smrdi iz usta.
 4. Neka ti dah mirne na poljsko cvijeće.
 5. Kad svi ljudi bude pesimisti.

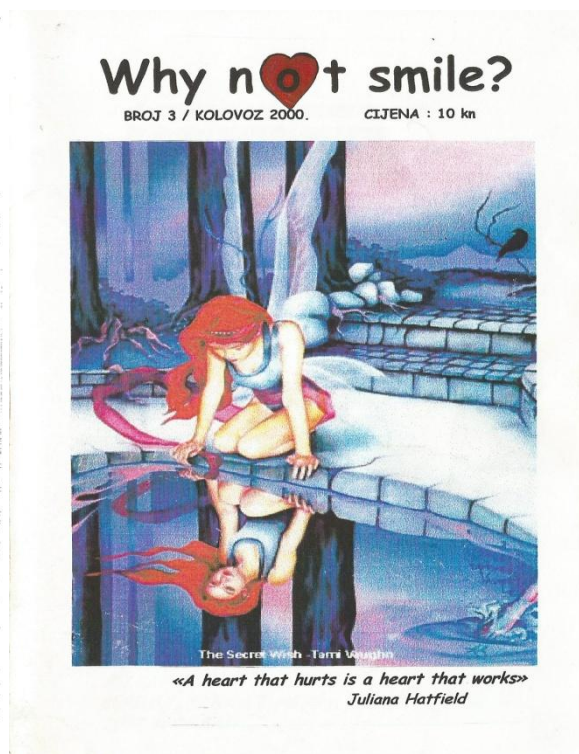
Bog Vas čuvao!
 Ako bi udario u ocean, izazvali bi se tsunami, plimni valovi visoki nekoliko stotina metara.
 Čdje su sada gradovi?, procijeno je astronom Jack Hill, stajati će biato.

OPUSTITE SE!

Stranice fanzina baby needs a new pair of shoes 2.

spomenutog fanzina, koji na naslovnici lijepi hrvatski grb i značku MUP-a, a fanzin puni fotografijama policijskog nasilja i gušenja demonstracija, uz dodatke novinskih naslova poput već spomenute javne zahvale policiji ili naslova vijesti: „Pendrekom po glavi“ i „Nogom i šakom po policijskom vozilu“.

U svakom slučaju, cut-n-paste tehnikom služili su se i punk i osobniji fanzini, baš kao što su i jedni i drugi kasnije postepeno prelazili na računalni dizajn, koji je zapravo izgled fanzina učinio nešto profesionalnijim, a čime se, po mom sudu, izgubio dio njihovog vizualnog šarma (a slični su se prigovori mogli i naći i u komentarima samih fanzinaš/ic/a koji su preferirali ručno izrađene fanzine). Naravno, i dalje se tu radilo o d.i.y. dizajnu, a u nekoj se mjeri cut-n-paste tehnika prenijela i na računalnu izradu, gdje su se sada, uz poneke skenirane novinske i slične izreske i fotografije, ubacivale i *clip art* sličice, a kasnije sve više i slike skinute s interneta. Dakako, unatoč tome što su dijelili tehniku izrade (prvo pisaća mašina, kasnije računalo) punk fanzini i teenzini ipak su se razlikovali: amaterske fotografije punk bendova snimljene u zamračenim klubovima, zamijenile su fotografije indie bendova skinute s interneta, a crteže grobova, kako ilustriraju priloženi primjeri, crteži vila.

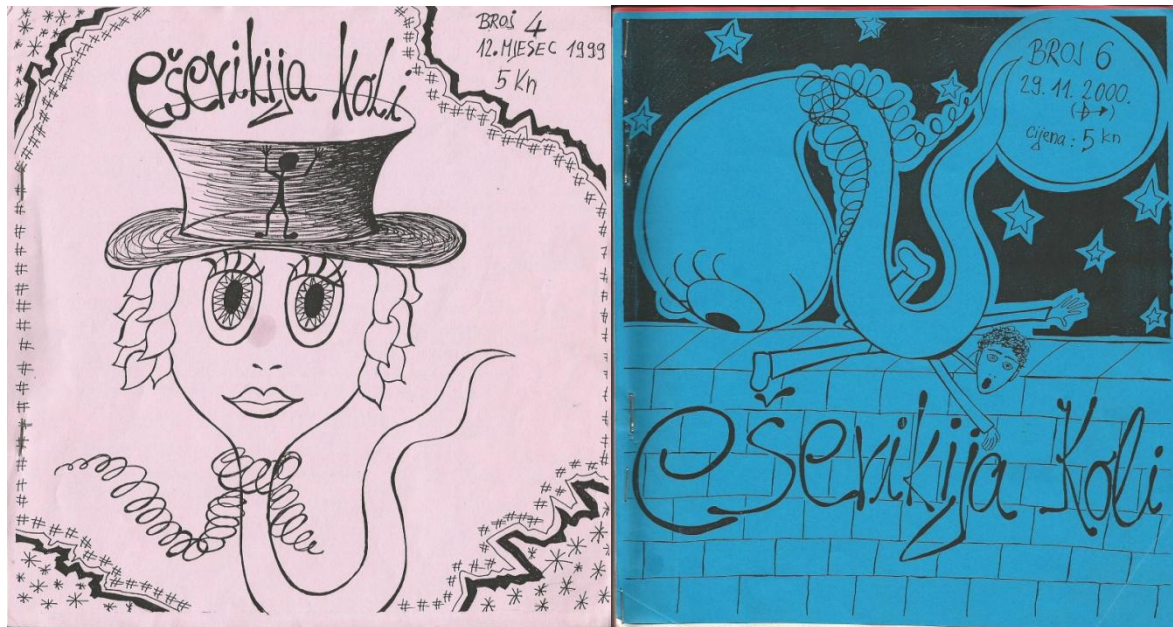

Naslovnice *Postmortema 1.* (hc fanzina) i *Why not smile 3.* (emo fanzina)

Možda je ovo dobro mjesto za spomen još jednog tipa fanzina, a to su artzini. Sam izraz se često koristio naizmjenično s izrazima emo fanzin ili osobni fanzin (tako ga npr. koristi i Goran Pavlič u citatu od prije dvije stranice), ali ja mislim da ga je, kako sam već napomenuo, najbolje rezervirati za one fanzine u kojima likovni izričaj igra glavnu ulogu. Među interesantnijim fanzinima tog tipa svakako je *Ešerikija Koli* s kraja devedesetih, koja je crteže kombinirala s poezijom.¹⁸ Takvih je fanzina, dakako, bilo i ranije - Ivana Mioč, koja je izradila većinu crteža u *Ešerikiji*, u intervjuu mi je kao uzor navela nešto stariji artzin *Schmrtzin*. *Ešerikija* je, iako ispunjena poezijom, ponekom pričom, pa čak i

¹⁸ Time se taj fanzin može smjestiti i u ladicu tzv. lyriczinea, u koju je, primjerice, spadao i fanzin *My way* s početka dvijetisućitih.

jednim intervjuem, najinteresantnija upravo zbog svog izgleda. Radi se o fanzinu s predivnim crtežima printanim na šarenim papirima, a koji je najbolje približiti slikom - dolje priloženim dvama naslovnicama. U svakom slučaju, riječ je o specifičnom fanzinu, koji izvrsno služi kao primjer onog tipa fanzina u kojima je upravo vizualni aspekt najbitniji.

Naslovnice Ešerikije Koli

4. Kako su se fanzini radili

Uradi sam/a načelo prvo je u fanzinskoj subkulturi i već je nekoliko puta spomenuto u ovom radu. Prvo je ne nužno jer u sebe uključuje i određeni politički stav, koji se u punk/anarho subkulturi podrazumijevao, već i zato jer je to bio jedini način da se proizvede vlastiti medij, medij po svom ukusu - zato će d.i.y. načelo vrijediti i u fanzinima koji nisu dio punk subkulture. Kako je to rekla Gorana Perić (*Immortalis*), opisujući svoj ulazak u svijet fanzinarenja: „Ja nisam imala pojma ništa o toj sceni, da nešto slično postoji i da se može samo tako nešto napisat i objavit bez da si neki veliki časopis s izdavačem.“ Već ovo je ključni politički moment fanzinarenja - oni koji nisu imali pristup profesionalnim, srednjestrujaškim medijima, proizvodili su svoje vlastite. Ti su mediji, doduše, imali ograničen domet, ali tvorili su određeni prostor slobode, tvorili su mrežu istomišljenica/ka. Kako se ulazilo u tu mrežu?

Za fanzine se moglo saznati na nekoliko načina: preko prijateljica ili poznanika koji su već uključeni u scenu, preko punk koncerata na kojima su redovite bile i tzv. distribucije, maleni štandovi (nekad i samo jedna kutija s cipelama, kako se svoje prve distribucije prisjeća Irena Lučić) na kojima su ljudi prodavali svoje fanzine - ponekad su te distribucije uključivale i tuđe fanzine (npr. strane), ali i kazete, bedževe, prišivke i slično. U svakom slučaju, barem što se punk fanzina tiče, dovoljno je bilo doći do jednog fanzina da se uroni u taj novi svijet. Fanzini su, naime, kao što sam ranije opisao, redovito recenzirali druge fanzine, te objavljivali njihove flajere (svojevrzne reklame, najčešće isprintane na sitnom listu papira i slane zajedno s naručenim fanzinima), a česta su bila i međusobna gostovanja s tekstovima. Još jedan način na koji se za fanzine saznavalo, a ovo u većoj mjeri vrijedi za emo fanzine s kraja devedesetih, bili su neki profesionalni magazini - *Nomad* ili *Heroina Nova*.

Tehničku stranu fanzinarenja dosad sam već u dobroj mjeri opisao: cut-n-paste, kasnije računalo, te fotokopiranje svakog novog naručenog primjerka. Ponekad su se fanzinaši/ce odlučivale i na tisak, u slučajevima kada bi znale da će uspjeti rasprodati i veći broj primjeraka. Kad se fotkopiralo, troškovi izrade, a onda i cijene, najčešće su se kretali oko pet kuna, iako su mnogi preferirali međusobnu razmjenu. U troškovima su ponekad participirali i roditelji, ili bi se, kako mi je nekoliko ljudi u intervjuima spomenulo, fotkopiralo kod mame ili tate na poslu.

Sva se komunikacija odvijala poštom, bilo je to vrijeme prije raširenosti interneta i elektronske pošte: fanzine se poštom naručivalo, poštom su se slali, a često bi se uz pošiljke dodavala i pisma, a to je način na koji su nastajala i prijateljstva. Većina ljudi s kojima sam razgovarao naglašava da su upravo putem fanzinarenja ostvarili prijateljstva i poznanstva koja traju i danas. I to ne vrijedi samo za punk fanzinsku scenu, gdje su se druženja i upoznavanja, iako u nekoj mjeri posredovana fanzinima, dominantno ipak odvijala na koncertima i festivalima, već i za emo fanzine. Oni su često i nastajali upravo zbog „želje za povezivanjem s ljudima sličnih afiniteta kojih je u to vrijeme nedostajalo u mojem okruženju, a fanzin se činio kao jednostavan i zabavan način da nekako doprem do njih“ (Bilanda Ban), a rezultirali zaključkom „da neke od najdražih ljudi koje poznajem vjerojatno ne bih poznavala da nije bilo fanzina“ (Ivana Miholčić). Fanzini su činili neformalnu mrežu, povezivali su ljude iz udaljenih dijelova Hrvatske (ne samo velikih gradova, već često i iz puno manjih mjesta) i ujedinjavali ih oko zajedničkih interesa. U nekoj mjeri ta se veza širila i van granica Hrvatske, ali i tu se ipak uglavnom zadržavajući unutar zemalja bivše Jugoslavije, a prije svega Srbije i Slovenije.

Poslije fanzina

Što se tiče prestanka izdavanja fanzina, većina sugovornica/ka svoje odustajanje od fanzinarenja objašnjava dolaskom nekih novih perioda i nekih novih interesa u životu, ali i laganim odumiranjem scene - krivca za to više-manje svi pronalaze u internetu. Danas su, dakle, fanzini u velikoj mjeri izumrli, i vani i kod nas. Sunčana Bartaković, koja još uvijek drži distribuciju, nabraja trenutno aktivne fanzine u Hrvatskoj - ima ih samo četiri: hc/punk fanzini *Mentalna Smrt*, *International Old School Conspiracy* i *What Remains Is More Than Words*, te artzin *Bez stila*.

Kao što sam rekao, uglavnom se gašenje fanzinske subkulture objašnjava pojavom interneta, koji je ponudio puno bržu i pristupačniju informaciju. Na pitanje o nečemu što bi danas bilo ono što je fanzin bio prije petnaest ili dvadeset godina, među odgovorima se uglavnom nude blogovi, alternativni web portali, te forumi. I oni, međutim, sve više posrću pod društvenim mrežama kao što su Twitter i Facebook, "dakako sa svim implikacijama urednički i autorski unificirane i nadzirane platforme koju on podrazumijeva" (Goran Pavlić). Počesto su ovi odgovori natopljeni nostalgijom i ne pretjerano blagonaklonim pogledom na današnju mladež. S takvim se stavovima nije lako složiti, ali teško je poreći da fanzinu, kao fizičkom artefaktu koji je na svakoj svojoj razini, i na sadržajnoj i na estetskoj, predstavljao izraz osobe koja ga je stvorila, nije lako naći ekvivalent u svijetu interneta. Gorana Perić:

Ta cut-n-paste metoda, to je kolaž u kojem ti reinterpretiraš sebe, pronalaziš stvari sa strane koje te opisuju i onda ih stavljaš u određenim algoritmima koji su samo takvi i nikakvi drugačiji. Mislim da je s internetom nešto tako postić vrlo teško. Ti radiš blog, to može izgledat lijepo i sve, ali na koncu je to uvijek tekst koji skrolaš i ide prema dolje i to je to. A ako hoćeš nešto kompleksnije napraviti, moraš bit web dizajner ili web programer. A malo je teže bit web programer nego uzet ljepilo i škarice u ruke i fotokopirat papir.

5. Zaključci

U ovom radu pokušao sam dati prikaz fanzinske scene u Hrvatskoj, od devedesetih do početaka dvijetisućitih. U konačnici, na temelju dosadašnjeg izlaganja, mogla bi se izdvojiti tri tipa fanzina: punk/anarho fanzini koji su bili najrašireniji u prvoj polovici i sredini devedesetih godina prošlog stoljeća, zatim osobni fanzini koji su sredinom devedesetih tvorili alternativu, a na prijelazu u dvijetisućite dominantu struju u fanzinarenju, te artzini, prisutni također gotovo svo vrijeme, ali dosta rijeđi od prvih dvaju spomenutih tipova. Naglašavam, još jednom, da su granice tu jako fluidne i da je puno uputnije govoriti o kontinuiranoj fanzinskoj subkulturi, nego o rezovima, odnosno periodima koji bi bili obilježeni naginjanjem u nekim subkulturnim smjerovima, bilo da su ti smjerovi određeni muzičkim žanrovima ili političkim pozicijama. Uz navedene, u radu su spomenuti i izrazito rijetki strip fanzini, kao i navijački - ni jedni ni drugi nisu, međutim, bili poseban fokus rada.

Pitanje koje se u ovom tekstu nameće pitanje je zašto je fanzinska subkultura u Hrvatskoj procvjetala baš u devedesetima. Većinu sam odgovora naveo (potrebna tehnologija se raširila do mjere da fotokopiranje nije više bilo toliko skupo; underground je izgradio komunikacijsku infrastrukturu koja je onda mogla poslužiti za distribuciju fanzina i informacija o fanzinima; neki profesionalni časopisi fanzinima su posvetili prostor na svojim stranicama), ali postoji još jedan mogući odgovor koji bi valjalo ispitati, a to je rat. Pitanje povezanosti uspona fanzinske subkulture i rata i poraća u devedesetima gotovo da se samo nameće, međutim ništa u mom istraživanju nije ukazalo na takvu vezu. Kao što sam rekao, teme kojima su se fanzini bavili, teme su o kojima se pisalo i u osamdesetima - i na području bivše Jugoslavije, ali i u drugim zemljama. Veze među zemljama bivše Jugoslavije su postojale, međutim one su postojale i dok je Jugoslavija još bila čitava, a ništa ne ukazuje na neki bitni pomak s devedesetima. U samim fanzinima rat i poratna svakodnevnica bile su prilično periferne teme, i to ne bih rekao zato što su fanzini bili izraz nekakvog bijega od ratne traume, već naprosto zato što su ti klinci imali druge stvari koje ih okupiraju - a koje su djelili s klincima iz drugih zemalja svijeta. Kao što je većina intervju pokazala - bez obzira na društveno-politički moment vremena u kojem su odrastali, a koji će današnji pogled najčešće svesti pod sintagmu „mračne devedesete“, svi oni se, a to ne treba čuditi, svojih tinejđerskih dana sjećaju kao predivnih. Za Split devedesetih, Gorana Perić će reći: „bilo je to predivno, predivno okruženje za odrastat.“

U svakom slučaju, fanzini su zaista činili specifičan fenomen - tijekom nekoliko desetljeća, a prethodeći internetu, činili su neformalnu mrežu koja je povezivala ljude po čitavoj Hrvatskoj, pa i šire, oko nekih zajedničkih tema koje nisu bile pokrивane srednjestrujaškim medijima. Bilo da se radilo o punk subkulturi s njenom specifičnom ideološkom pozicijom koja je u nužnom sukobu s mainstreamom, bilo da se radilo o ljudima koji inače nisu bili usko vezani uz neku subkulturu (pa ih je i jednim dijelom upravo to navelo da fanzinarenjem nađu istomišljenice) - sve ih je vezivala želja za izražavanjem, komuniciranjem, povezivanjem.

Dakako, internet je fanzine učinio suvišnim. No nažalost, ne toliko na način da je ta platforma naprosto pružila novi, zbog brzine i jednostavnosti pristupačniji prostor za onakav tip literarnog i grafičkog izražavanja kakav su činili fanzini, samo prilagođen digitalnom mediju. Radi se, rekao bih, sve više i više o tome da i sam tip komunikacije kojoj su fanzini bili izraz, postaje suvišnim.

Jednorečenični „statusi“ na Facebooku, linkovi na glazbene spotove na Yotubeu i komentari ispod članaka mainstream portala, sve više, kao zastarjelu, iza sebe ostavljaju komunikaciju kakva je još postojala na blogovima i internetskim forumima, a gdje se u određenoj mjeri moglo izraziti na način blizak fanzinaškom, pisanjem i raspravljanjem o, primjerice, glazbi i politici.

Međutim, ne treba ni u jednom trenutku smetnuti s uma da su fanzinaši/ce uvijek činile izrazito malu manjinu i da će se takva manjina puno teže uočiti u fragmentiranom i nepreglednom svemiru interneta - možda se na koncu radi naprosto o tome da pogledu intenzivno uperenom u umrli trend, promiču jednako uzbudljive stvari koje se događaju danas.

LITERATURA:

bez imena autorice/a. *Sve što ste oduvijek željeli znati o anarhizmu ali ste se bojali pitati*. Zagreb: ZAP/ARK.

bez imena autorice/a. 1998. „Čekao sam u redu...” *F4ktur4* 1.

bez imena autorice/a. 2006. „Fanzini“ *This is Karlovac, not LA*. Stranici pristupljeno 25. siječnja 2013. (<http://www.thisiskarlovac-notla.com/fanzini/fanzini/>)

Annamaria. 1997. „Šta je s tim mozgovima?” *Zinfan* 2.

Ban, Bilanda. 2000. „Hrvati mi idu na jetra“ *Why not smile?* 4. Str. 19-20.

Boris. 1997. Intervjuirao Igor Bistrović. „Request Denied“ *Lifeline* 2.

Božičević, Jenny. 2001. „Ovo je bio božićni zapis...” *Shipwreck* 1. Str 17.

Chidgey, Red. 2009. „Free, Trade: Distribution Economies in Feminist Zine Networks“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 35 (11): 28-37.

Duncombe, Stephen. 2008. *Notes from Underground: Zines and the Politics of Alternative Culture*. Bloomington i Portland: Microcosm Publishing.

Habijanec, Matija. 1996. „U ovom broju *Daydream-a...*“ *Daydream* 2.

Hadži-Veljković, Aleksandar. 1995a. „Spasimo Kamačnik“ *Spark* 2.

Hadži-Veljković, Aleksandar. 1995b. „Seaweed“ *Spark* 2.

Kosa, Maja Lovrić. 1997. „Recenzije“ *Zinfan* 2.

Kožul, Tonći. 1998. „baby needs a new pair of shoes“ *Nomad* 1.

Kožul, Tonći. 1999. „24A broj 1.“ *Nomad* 9.

Kožul, Tonći. 2001. „Laže kad 'zine #7“ *Nomad* 27.

Križetić, Neven. 1997. „Life in V.G.“ *Appendix* 1.

Kukatz, Milaković Boris. 1993. Intervjuirao Oliver Sertić. „Antitude“ *Postmortem* 1.

Langhorn, David, Peter Nicholls i Peter Roberts. 2012. „Fanzine“ *The Encyclopedia of Science Fiction*. Stranici pristupljeno 31. siječnja 2013. (<http://www.sf-encyclopedia.com/entry/fanzine>)

Marko. 1997. Intervjuirala Jasmina. „Bijes Zdravog Razuma“ *Ksenofobija* 2.

Matezović, Martina. 1997. „Iz života svagdašnjeg“ *Hikori* 5. Str. 4.

Miholčić, Ivana. 2001. „Howdy!“ *Hush* 4.

Miličić, Marko. 1998. „6. 6. 1998. Ponikve“ *Ksenofobija* 4.

- Močibob, Vedran. 1995a. „So...“ *maybe not smart, but from the heart* 1.
- Močibob Vedran. 1995b. „Samobor 31/10/1995“ *maybe not smart, but from the heart* 1.
- Mučnjak Jr., Ivan. 1996. „zašto udaram šakama o zidove...“ *P.S. Nothing* 13.
- Mučnjak Jr., Ivan. 1997. „.....trakavica se očito i dalje nastavlja...“ *Bezimeni* 8.
- Mučnjak Jr., Ivan. 2007. „Intervju Ivan Mučnjak Jr. - 24A zine“ *Helly Cherry*. Stranici pristupljeno 29. siječnja 2013. (<http://www.tvorac-grad.com/hczin/Broj58/ivan.htm>)
- Müller, Mathias. 1997. Intervjuirao Igor Bistrović. „Request“ *Lifeline* 2.
- Nedeljković, Irena. 1999. „Six Pack“ *Potomci* 5.
- Perasović, Benjamin. 2001. *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Polak, Goran. 2011. „Utopija - 1. dio: zagrebački punk fanzin 1986/87“ *Stražarni lopov*. Stranici pristupljeno 25. Siječnja 2013. (<http://strazarni-lopov.blogspot.com/2011/05/utopija-1dio-zagrebacki-punk-fanzin.html>)
- Poletti, Anna. 2008. „Where the Popular Meets the Mundane: The Use of Lists in Pesonal Zines“ *Canadian Review of American Studies/Revue canadienne d'études américaines* 38 (3): 333-349.
- POP. 1998. „Kolumna/7 by POP“ *In medias res* 17.
- Preca. 1997. „Poruka čovjeku“ *Peace for all* 1.
- Radway, Janice. 2011. „Zines, Half-Lives, and Afterlives: On the Temporalities of Social and Political Change“ *PMLA* 126 (1): 140-150
- Sertić, Oliver. 1994. „Gggggrrrrrruuuuu!!!!“ *Postmortem* 2.
- Strpić, Marko. 1996a. „Koliko smo underground?“ *In medias res* 11.
- Strpić, Marko. 1996b. „P.S. Nothing 11.“ *In medias res* 11.
- Strpić, Marko. 1997. „Opet Split...“ *In medias res* 16.
- Strpić, Marko. 1998. „Za mene su kolumne...“ *In medias res* 17.
- Strpić, Marko. 2010. „Nema više fanzina“ *H-alter*. Stranici pristupljeno 25. siječnja 2013. (<http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/nema-vise-fanzina>)
- Triggs Teal. 2006. „Scissors and Glue: Punk Fanzines and the Creation of a DIY Aesthetic“ *Journal of Design History* 19 (1): 69-83.
- Tropp, Sanja. 1999. „Evo, imam i ja nešto za dodati...“ (odgovor na tekst „Pro-responsibility“) *Spleen* 2. Str. 9.
- Zaro, Toni. 1998. „Ovo što sada čitaš...“ *baby needs a new pair of shoes* 2.

Zlonoga, Petra. 2000. „Jeleni umjesto pisma“ *Enivej 1*.

Zograf, Aleksandar. 1999. Intervjuirao Marko Strpić. *In medias res 18*. Str. 16-20.